

**Relieken in de
Nederlanden –
Relics in the Low
Countries**

Redactie: Hans Geybels

122E JAARGANG - 2021 | 2 (MEI - SEPT.)

---

volks- kunde

TIJDSCHRIFT OVER
DE CULTUUR VAN HET
DAGELIJKS LEVEN

ISSN 0042-8523

Uitgegeven met steun van de
Vlaamse overheid,
de Universitaire Stichting van België,
het Vera Himlerfonds en Musea
en Erfgoed Antwerpen vzw

Vlaanderen
verbeelding werkt

Redactie: lic. Paul Catteeuw (redactiesecretaris; Kontich),
lic. Sofie De Ruysser (Antwerpen), dr. Sophie Elpers (Arnhem),
dra. Roselyne Francken (Antwerpen), prof. dr. Hans Geybels (Leuven),
prof. dr. Marc Jacobs (Brugge), dra. Jorijn Neyrinck (Brugge),
dr. Maarten Larmuseau (Kessel-Lo), dra. Hilde Schoefs (Bilzen),
prof. dr. Annick Schramme (Berchem),
† dr. Albert van der Zeijden (Egmond aan Zee), dra. Els Veraverbeke (Gent),
prof. dr. Johan Verberckmoes (Heverlee)
Verantwoordelijke uitgever: dr. Jur. Paul Peeters ('s-Gravenwezel/Schilde),
lic. Sigrid Peeters (Oelegem/Ranst)
Beeld- en eindredactie: Paul Catteeuw & Johan Verberckmoes

Adressen

Redactie: J.B. Reykerslaan 28, 2550 Kontich, redactie@volkskunde.be
Beheer-Uitgeverij: vzw Centrum voor Studie en Documentatie,
Gillès de Pélichylei 97, 2970 's-Gravenwezel (Schilde), info@volkskunde.be

Jaarabonnement

Voor België: € 24,00 – buiten België € 30,00
Voor nummers buiten abonnement: info@volkskunde.be

Het tijdschrift *Volkskunde* werd opgericht in 1888 door August Gittée en Pol de Mont. In 1894 werd Alfons De Cock redacteur.

Van 1914 tot 1920 hield "Volkskunde" op te verschijnen. Daarna berustte de leiding bij Victor de Meyere, vanaf 1936 bijgestaan door Jan de Vries. Vanaf 1938 hebben Jan de Vries, Maurits De Meyer, Pieter Jacobus Meertens en Karel Constant Peeters het tijdschrift voortgezet samen met Jan Gessler en Paul De Keyser.

De nieuwe reeks begon met de 43e jaargang (1940-41). Vanaf 1967 werd de redactie geleid door P.J. Meertens en K.C. Peeters, vanaf 1972 aangevuld door Jan Theuwissen en Johannes Jacobus Voskuil.

Na het overlijden van K.C. Peeters werd vanaf 1976 de redactie geleid door Jan Theuwissen en Stefaan Top. Van 2008 tot 2020 was Stefaan Top eindredacteur.

In 2012 werd de reeks vanaf de 113e jaargang in zijn huidige vorm vernieuwd.

Vanaf 2021 leiden Paul Catteeuw en Johan Verberckmoes de beeld- en eindredactie. De redactie is interdisciplinair en Vlaams-Nederlands samengesteld.

Relieken en reliekschatten van Sint-Ursula en de elfduizend maagden in Belgisch Limburg

Vandaag de dag sluiten steeds meer kerken definitief hun deuren. De heiligencultussen en hun relieken verschuiven naar een andere religieuze plaats of houden definitief op te bestaan. Dat de kerkelijke objecten nu worden geïnventariseerd, is onder andere belangrijk om in de toekomst nog hun herkomst te kunnen achterhalen.

Deze bijdrage wil de focus leggen op één specifieke heiligencultus die doorheen de eeuwen populair bleef en in heel Europa gekend was, namelijk de cultus van de heilige Ursula met haar elfduizend maagden. De heilige maagden waren christelijke voorbeeldfiguren die stierven als martelaren. Ze zijn bij onderzoekers goed gekend, maar een gepubliceerd overzicht van de bewaarde relieken en reliekschatten in België is nog niet voorhanden.¹ Het is echter een ambitieus gegeven om dit gehele verhaal voor België uit te werken. Daarom wordt een eerste stap ondernomen en een stand van zaken gepresenteerd voor de relieken en reliekschatten in de provincie Limburg die de voorbije jaren al uitvoerig en met materiaaltechnisch onderzoek zijn bestudeerd. Deze studies, samen met het historische onderzoekswerk, vertellen meer over het gebruik en de datering van de beenderen.

Dit artikel start met het levensverhaal van Sint-Ursula en haar maagden. Nadien volgt een toelichting over deze cultus in het voormalige bisdom Luik. Eeuwenlang maakte Limburg deel uit van dit bisdom tot in 1967 het bisdom Hasselt ontstond. Er wordt geëindigd met de opsomming van bewaarde reliekschatten die nog in verschillende Limburgse kerken en kloosters zijn terug te vinden.

1 Over de reliekschrijnen en -houders in een kunsthistorische context is al informatie beschikbaar: G. de Tervarent, *La légende de sainte Ursule dans la littérature et l'art du moyen âge*. Parijs, 1931; F.G. Zehnder, *Sankt Ursula. Legende-Verehrung-Bilderwelt*. Keulen, 1985; A. Legner, *Kölner Heilige und Heiligtümer. Ein Jahrtausend europäischer Reliquienkultur*. Keulen, 2003, p. 293-301.

1. Sint-Ursula en de elfduizend maagden

Over Sint-Ursula en de elfduizend maagden zijn al vele publicaties verschenen.² Het verhaal begint met een herinnering aan enkele maagden die in Keulen vóór de vierde eeuw werden gemarteld en waar een letterplaat in de Sint-Ursulakerk nog aan deze gebeurtenis herinnert.³ De legende vertelt over Ursula, de dochter van een Bretoense koning. Zij werd ten huwelijk gevraagd door de zoon van een heidense tiran, maar wilde op deze vraag enkel ingaan onder bepaalde voorwaarden. Zo wenste zij vooraf een drie jaar durende boottocht te maken, vergezeld van tien uitgekozen gezellinnen, die net als zijzelf, ieder op hun beurt, zouden worden begeleid door een gezelschap van duizend maagden. Hiervoor moesten er elf schepen worden gebouwd om lange tijd op zee te kunnen rondvaren. Ursula's vader voegde aan deze voorwaarden toe dat de aanstaande schoonzoon zich tot het christendom zou bekeren. De overeenkomst werd tot ieders tevredenheid afgesloten. Ursula ontscheepte aan het hoofd van haar gevolg en gaf zich gedurende drie jaar over aan oefeningen van vroomheid en het beleven van de meest edele deugden. Op een dag stak echter een wind op en die voerde de vloot tot aan Tiel op de Rijn en dan naar Keulen. Een hemels visioen zette haar aan om vandaar naar Rome op bedevaart te trekken. Nadat ze de Romeinse kerken hadden bezocht, keerden ze terug naar Keulen zonder echter te weten dat de stad ondertussen door de Hunnen werd bezet. Nauwelijks waren ze ontscheept of ze werden allen door de barbaren afgeslacht. De aanvoerder van de Hunnen maakte zich meester van Ursula die, na zich te hebben verzet, stierf onder een regen van pijlen. God strafte echter de barbaren die uiteindelijk werden verdreven. De elfduizend maagden werden met eerbetoon begraven en een basiliek werd voor Sint-Ursula opgericht.

De aanwezigheid van de Hunnen plaatst dit verhaal in de eerste helft van de vijfde eeuw, wat niet strookt met historische verwijzingen die het verhaal vroeger in de tijd situeren. Het is duidelijk dat, als er al een historische kern in deze legende zit, die in de loop der tijd is aangedikt. Zo blijkt in een vroege tekst over de legende enkel melding te worden gemaakt van elf maagden, aan de hand van de afkorting "XI.M.V.", wat staat voor "undecim martyres virgines" (elf maagdelijke martelaren). In een latere versie, vanaf de negende eeuw, werd de afkorting al dan niet moedwillig geïnterpreteerd als "undecim millia virginum" (elfduizend maagden).⁴

2 De belangrijke studies voor de cultus in Keulen en in België zijn door Levison, de Tervarent en Zehnder uitgebracht. Montgomery bracht nadien een overzichtswerk uit. W. Levison, 'Das Werden der Ursula-Legende', *Bonner Jahrbücher, Jahrbücher des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande* 132, 1927, p. 1-164; De Tervarent, *La légende de sainte Ursule*; Zehnder, *Sankt Ursula*; S.B. Montgomery, *St. Ursula and the Eleven Thousand Virgins of Cologne: relics, reliquaries and the visual culture of group sanctity in late medieval Europe*. Oxford, 2010.

3 Levison, *Das Werden der Ursula-Legende*, p. 1-25.

4 Deze interpretatie werd door Levison voorgelegd. Dat idee werd ook door De Tervarent en Zehnder naar voren geschoven. Levison, *Das Werden der Ursula-Legende*, p. 25-42; De Tervarent, *La légende de sainte Ursule*, p. 12; Zehnder, *Sankt Ursula*, p. 19.

De Sint-Ursulalegende kreeg hernieuwde aandacht dankzij de ontdekking van de pseudorelieken van de heilige maagden in 1106 in Keulen.⁵ Op dat ogenblik zorgde de bouw van een nieuwe omwalling van de stad voor de ontdekking van een groot aantal graven nabij de Sint-Ursulakerk. Zonder twijfel ging het om delen van vroegmiddeleeuwse of zelfs Romeinse begraafplaatsen die door de stadsuitbreiding aan de oppervlakte kwamen. De vondsten legden de basis voor een hernieuwde devotie, nu men dacht of beweerde de duizenden heiligen zelf te hebben teruggevonden. Een enorme uitvoer van beenderen, honderden hoofden en duizenden lichamen op grote schaal was hiervan een logisch gevolg.

In allerhaast werden de heiligen van de Sint-Ursulalegende geïdentificeerd. Het probleem dat ook beenderen van mannelijke skeletten en van kinderen waren opgegraven, werd door de benedictines en beroemde mystica Elisabeth van Schönau (°1129-†1164) opgelost. Zij bracht op basis van visioenen die deels naïef, deels concreet waren, meer ‘opheldering’ over delen van het verhaal. Zo beschreef zij nieuwe situaties en vermeldde mannelijke personages bij naam, die nadien door haar broer Egbert op papier werden gezet.⁶ Ook de beroemde mystica Hildegard van Bingen (°1098-†1179) promoveerde deze nieuwe informatie uit Elisabeths visioenen via zes hymnen en een antifoon.⁷ Nog voor Elisabeths dood schreef een onbekende auteur de *Nova editio passionis XI milium virginum*, een nieuwe legende van Sint-Ursula waarin de bijdrage van Elisabeth werd opgenomen.⁸ Aan het einde van de twaalfde eeuw ontstond weer een nieuwe *vita* van Sint-Ursula, opgesplitst in twee boeken. Deze twee zijn hoogstwaarschijnlijk door de Duitse mysticus Herman Joseph van Steinfeld (°1150-†1241) opgesteld.⁹ In deze teksten voegde Herman Joseph een lijst van de maagden toe die met naam waren gekend. Het is een overzicht met de beschrijvingen van 769 dames. Jacobus de Voragine (°1228/30-†1298) populariseerde het verhaal en de kunst pikte daar gretig op in.¹⁰

5 P. Strait, *Cologne in the Twelfth Century*. Gainesville, 1974, p. 30-33.

6 A.L. Clark, ‘Elisabeth of Schönau’, in: A. Minnis & R. Voaden (red.), *Medieval Holy Women in Christian Tradition c. 1100- c. 1500*. Turnhout, 2010, [Brepols Essays in European Culture, 1], p. 371-391; Montgomery, *St. Ursula*, p. 22-23. Van Egbert’s *Liber revelationum de sacro exercitu virginum Coloniensium* zijn nog 145 manuscripten bewaard. K. Köster, ‘Elisabeth von Schönau. Werk und Wirkung im Spiegel der mittelalterlichen handschriftlichen Überlieferung’, *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte* 3, 1951, p. 243-315; K. Köster, ‘Das visionäre Werk Elisabeth von Schönau. Studien zu Entstehung, Überlieferung und Wirkung in der mittelalterlichen Welt’, *Archiv für mittelrheinische Kirchengeschichte* 4, 1952, p. 79-119.

7 H. van Bingen, *Symphonia: A Critical Edition of the “Symphonia armonie celestium revelationum”*. Thaca, 1988, p. 236; Montgomery, *St. Ursula*, p. 23.

8 Een editie van deze tekst is gepubliceerd in: J.H. Kessel, *St. Ursula und ihre Gesellschaft. Eine kritisch-historische Monographie*. Keulen, 1863, p. 206-219.

9 *Acta Sanctorum. Octobris*, dl 9. Parijs/Rome, 1869, p. 173-201 (BHL 8433-8434), De Tervarent, *La légende de sainte Ursule*, p. 29.

10 J. da Voragine, *The Golden Legend. Readings on the Saints*, dl. 1. Princeton, 1993, p. XIII-XVIII.

De kerk van de Heilige Maagden in Keulen, de huidige Sint-Ursulakerk, werd in de loop van de eeuwen steeds meer versierd; de “Goldene Kammer” bevat nu nog talrijke middeleeuwse reliekbusten. Maar ook de reliekhandel bloeide. De kanunnikessen ‘van de Heilige Maagden’, die de kerk beheerden, kregen te Keulen zelfs concurrentie van hun burens van de kerk van de Makkabeeën, die zich naar eigen zeggen dankzij de nabijheid van de lichamen van de martelaren ook in een heilige omgeving bevonden. De opgravingen binnen hun domein bleken eveneens succesrijk en ze begonnen ook relieken uit te voeren, ondanks het protest van hun rivalen.

De devotie voor deze heiligen was enorm populair in de middeleeuwen en kende over heel Europa een grote belangstelling in kerken en kloosters.¹¹ Hun patroonfeest is op 21 oktober in de heiligenkalender ingeschreven. In de Lage Landen is misschien wel het reliekschrijn van Hans Memling voor de zusters van het Sint-Janshospitaal van Brugge het bekendste voorbeeld.¹² Ook in adellijke en hertogelijke kringen van de Lage Landen was deze cultus en het verkrijgen van relieken begeerd. Gravin Beatrijs van Brabant (°1225-†1288) ontving uit Aken zesendertig schedels van de elfduizend maagden die ze nadien aan de Groeningeabdij in Kortrijk schonk: “Te Acken hadde sij XXXVI h. hoofden van xi^m maechden en[de] XIII ghebeenten.”¹³ Margaretha van Constantinopel (°1202-†1280), gravin van Vlaanderen en Henegouwen, kreeg verschillende schedels van de abdis van Salzennes in Namen die ze nadien uitdeelde aan andere kloosters (zie verder). En hertog Jan zonder Vrees (°1371-†1419) bezat een fragment van een schedel uit de groep van Sint-Ursula.

Ook de eeuwen nadien blijft het levensverhaal van Sint-Ursula vele mensen inspireren; ze verscheen in de beeldende kunsten en haar verhaal werd bezongen.¹⁴ Joos Van den Vondel (°1587-†1679) schreef over deze dames een treurspel in 1639 met als titel *Maeghden*.¹⁵ De componist Gustav Mahler (°1860-†1911) vermeldde Sint-Ursula en de elfduizend maagden in zijn vierde

- 11 Voor een eerste overzicht van de Europese cultus, zie: Legner, *Kölner Heilige und Heiligtümer*; Montgomery, *St. Ursula*; J. Cartwright (red.), *The Cult of St Ursula and the 11,000 Virgins*. Wales, 2016.
- 12 De zusters bezaten relieken van Sint-Ursula en de elfduizend maagden. In het Sint-Janshospitaal wordt ook een pre-Eyckiaanse reliekschrijn van Sint-Ursula bewaard. Zie: D. Deneffe, F. Peters en W. Fremout, *Pre-Eyckian Panel Painting in the Low Countries*, dl 1., Brussel, 2009, [Contributions to the study of the Flemish Primitives, 9] p. 156-195; D. De Vos, *Hans Memling. Het volledige oeuvre*. Antwerpen, 1994, p. 296-303.
- 13 R. Bauer, *Thomas Becket in Vlaanderen. Waarheid of legende?* Kortrijk, 2000, p. 160 en 193-195.
- 14 E. Vercammen & P. Mannaerts, ‘Repertorium’, in: P. Mannaerts (red.), *Beghinae in cantu instructae. Muzikaal erfgoed uit Vlaamse begijnhoven (middeleeuwen-eind 18de eeuw)*. Turnhout, 2007, p. 150 en 207; K. Hoefener, ‘St Ursula’s Cult and its Manifestation in Liturgy’, in: J. Robinson, L. de Beer, A. Harnden (red.), *Matter of Faith: An Interdisciplinary Study of Relics and Relic Veneration in the Medieval Period*. Londen, 2014, p. 40-46; K. Hoefener, ‘From St Pinnosa to St Ursula – The Development of the Cult of Cologne’s Virgins in Medieval Liturgical Offices’, in: J. Cartwright (red.), *The Cult of St Ursula and the 11,000 Virgins*. Wales, 2016, p. 61-92.
- 15 O. van Marion, ‘De Amsterdamse Ursula. Een Keulse martelares in Vondels *Maeghden* (1639) en preken van vader Marius (1633)’, *Nederlandse Letterkunde* 17, 2012, p. 92-107.

Goldene Kammer met relikven van Sint-Ursula en de elfduizend maagden. Keulen, Sint-Ursulakerk.
Foto Wikimedia Commons

symfonie.¹⁶ In 2012 werd in Keulen een tentoonstelling aan de striptekeningen van Ralf König gewijd. Zijn cartoons over het leven van Sint-Ursula geven op een humoristische – en ook op een erotische manier – het verhaal in beeld weer.¹⁷

2. Sint-Ursula en de elfduizend maagden in het voormalige bisdom Luik

De belangstelling voor Sint-Ursula en de elfduizend maagden verspreidde zich al snel ten westen en zuiden van Keulen toen de beenderen in de twaalfde eeuw werden ontdekt. In het bisdom Luik begon de cultus van de elfduizend maagden stilaan een uitzonderlijke bloei te kennen. De voorbije jaren onderzocht, inventariseerde en publiceerde historicus Philippe George de beenderen en bijhorende identificatielabels (*schedulae*) van deze heiligen in het Luikse.¹⁸ Uit zijn onderzoek blijkt dat er in de archieven al meldingen zijn van een cultus voor de maagden in 1105 in Stavelot, in de abdij van Floreffe in 1121, in een kapel in Sankt-Vith en in de Sint-Remaclus abdij in 1268.¹⁹ De devotie voor deze heiligen zijn destijds vooral door de cisterciënzers gepromoot, hoewel de begijnen ook een cultus voor deze heiligen kenden.²⁰ Het generaal kapittel van deze cisterciënzerorde accepteerde het patroonfeest van de maagden al in 1220. Verder zijn er nog vroege cultussen voor deze maagden gekend in Bethléem-les-Louvain, Leuven, Corsendonk, Lobbes, Maastricht, Malmedy, Le Parc, Roodklooster, Saint-Hubert en Doornik.²¹ In de stad Sint-Truiden zijn al sporen van een devotie in twaalfde-eeuwse documenten aan te wijzen en in 1117 bestond reeds een altaar voor deze maagden in de Sint-Trudo abdij.²² Een belangrijke abt was Willem van Ryckel (1249-1272), die in de dertiende eeuw vele relieken van deze maagden kon verkrijgen (zie verder).²³

16 “Kein’ Musik ist ja nicht auf Erden, Die uns’rer verglichen kann werden. Elf tausend Jungfrauen zu tanzen sich trauen! Sanct Ursula selbst dazu lacht! Kein’ Musik ist ja nicht auf Erden, die uns’rer verglichen kann werden.” G. Mahler, *Symphonies nos. 3 and 4 in full score*. New York, 1989, z.p.

17 R. König, *Das Ursula-Projekt. Elftausend Jungfrauen*. Keulen, 2012; R. König, *Elftausend Jungfrauen*. Hamburg, 2012.

18 P. George, ‘De l’intérêt de la conservation et de l’étude des reliques des saints dans le diocèse de Liège’, *Bulletin de la Société Royale Le Vieux-Liège* 10:226, 1984, p. 509-530; P. George, *Reliques & arts précieux en pays mosan. Du haut Moyen Age à l’époque contemporaine*. Luik, 2002; P. George, *Reliques. Le Quatrième Pouvoir*. Nice, 2013 ; P. George, *Reliques. Se connecter à l’au-delà*. Parijs, 2018.

19 P. George, ‘À Saint-Trond un import-export de reliques des onze mille vierges au XIIIe siècle’, *Bulletin de la Société Royale Le Vieux-Liège* 12:253, 1991, p. 217; George, *Reliques & arts précieux*, p. 59.

20 E.W. McDonnell, *The Beguines and Beghards in Medieval Culture. With Special Emphasis on the Belgian Scene*. New York, 1969, p. 298. Zie ook voetnoot 14.

21 George, *Reliques & arts précieux*, p. 84. George geeft ook de cultus in volgende cisterciënzerkloosters aan: Herkenrode, Vrouwenpark, Ter Beek, Orientem, L’Olive, Épinlieu, Val-Dieu, Ourchamps, Signy, Le Val-Roi, Vauclair, Igny, Clairvaux, Cherlieu, La Ferté-sur-Grosne en Hautcrêt.

22 George, *À Saint-Trond*, p. 216; George, *Reliques & arts précieux*, p. 54-57.

23 M. Coens, ‘Les saints particulièrement honorés à l’abbaye de Saint-Trond’, *Analecta Bollandiana* 72, 1954, p. 398-413; U. Berlière, ‘Guillaume de Ryckel, abbé de Saint-Trond, et les reliques des saints de Cologne’, *Revue Bénédictine* 16, 1899, p. 270-277; George, *À Saint-Trond*, p. 209-228; George, *Reliques & arts précieux*, p. 78-81.

De bedevaart naar Keulen raakte goed ingeburgerd en dat zorgde voor nog meer handel in deze relieken. Dat blijkt uit de levensbeschrijving van mystica Juliana van Cornillon (°1193-†1258). Zij verbleef lange tijd in het cisterciënzerklooster van Salzennes waar zij verschillende gebeurtenissen van abdis Imana van Loon (°1214/18-†21/10/1270) voorspelde. Eén ervan was haar reis naar Keulen met Imana's zus, abdis Aleydis van Sint-Walburgis in Eichstätt. Een fragment uit Juliana's leven gaat in op een gesprek over de elfduizend maagden:

“Op een dag, toen zij spraken over de elfduizend gezegende maagden, zei zuster Juliana tegen de abdis [Imana] dat deze heiligen eer zouden ontvangen door haar en haar zuster, vrouwe Alice, de eerbiedwaardige abdis van Sint-Walburgis. Hier is het verhaal hoe de voorspelling werd vervuld nadat Juliana was gestorven. De abdissen en hun zusters hadden toelating gekregen om op het kerkhof van de heilige maagden te Keulen opgravingen te verrichten, waar zij een diepe geul in de aarde lieten graven. Onverwacht werden vijftig of meer lichamen van maagden ontdekt – waarlijk een schat verborgen in een veld, begeerlijker dan goud, kostbaarder dan zilver. Door de zorgvuldige regelingen van de zusters werden zij naar Vlaanderen overgebracht en ontvangen door de illustere dame Margaretha, gravin van Vlaanderen. Onder gejuich op het hele grondgebied werden de relieken verdeeld onder mensen en gemeenschappen die ze in opperste eer en met een grenzeloze verering bijhielden.”²⁴

Imana was één van de drie kinderen van graaf Hendrik van Loon en diens vrouw Mathildis van Vianden.²⁵ Ze werd op jonge leeftijd, in 1238, abdis en in de zomer van 1256 was ze in Keulen om de relieken van de elfduizend maagden in ontvangst te nemen.²⁶ Ze kreeg de toestemming om opgravingen te doen in de bodem van de “ager ursulanus”. Daarvoor had ze toestemming verkregen van haar broer Konrad van Hochstaden (°1205-†1261), die aartsbisschop van Keulen was.²⁷ Verschillende skeletten van de maagden gingen vervolgens naar Eichstätt, het andere deel naar het klooster van Fline, de nieuwe plek waar Imana tot haar dood in 1270 zou blijven.²⁸ Een deel werd aan Margaretha van

24 Eigen vertaling van de Engelse beschrijving in: B. Newman, ‘The Life of Juliana of Cornillon’, in: A. Mulder-Bakker (red.), *Living Saints of the Thirteenth Century: The Lives of Yvette, anchoress of Huy; Juliana of Cornillon, author of the Corpus Christi Feast; and Margaret the lame, anchoress of Magdeburg*. Turnhout, 2011 [Medieval Women: Texts and Contexts 20], p. 275-276.

25 U. Berlière, *Monasticon belge. Provinces de Namur et de Hainaut*. Maredsous, 1890-1897, p. 181; J. Daris, *Histoire de la bonne ville, de l'église et des comtes de Looz suivie de biographies lossaines*, dl. 1. Luik, 1864, p. 461-462.

26 A. Steenwegen, ‘Ymana van Loon’, *Limburg. Federatie der Geschied- en Oudheidkundige Kringen van Limburg* 51:6, 1972, p. 260-261.

27 W. Janssen, *Das Erzbistum Köln im späten Mittelalter. 1191-1515*, 1/2. Keulen, 1995, p. 151-174. De aartsbisschop bracht haar in contact met Elisabeth, abdis van het klooster Makabeeën, waar zij de relieken kon verkrijgen. É. Brouette, *Recueil des chartres et documents de l'abbaye du Val-Saint-Georges à Salzennes (Namur)*. Achel, 1971, p. 157-158.

28 A. Steenwegen, *Ymana van Loon*, p. 262-263. Het klooster in Salzennes bezat jarenlang relieken van deze maagden: P. George, ‘Le Trésor des reliques de l'Abbaye du Val Saint-Georges à Salzennes. Les Cisterciennes et le culte des reliques en pays mosan’, *Annales de la Société Archéologique de Namur* 74, 2000, p. 90, bijlage 1-3.

Constantinopel, gravin van Vlaanderen en Henegouwen, overhandigd, die er tot haar vreugde een groot deel van mocht verspreiden.²⁹

De vele archieven van kerken en kloosters in het Luikse wijzen geregeld op een eeuwenlange cultus voor Sint-Ursula en de elfduizend maagden, maar door de vele oorlogen in deze regio en de afschaffing van de kloosterorden als gevolg van de Franse Revolutie zijn verschillende relieken en reliekverzamelingen verloren gegaan. Het is zeker dat er meerdere busten en relieken de Heilig Kruiskerk in Luik hebben versierd, alsook in de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek van Tongeren en de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Sint-Truiden.³⁰ De Sint-Odulphuskerk van Borgloon had een altaar van Sint-Ursula en de elfduizend maagden, maar daar is geen enkel materieel spoor meer van terug te vinden.³¹ Uit de archieven van de kerk van Zepperen (Sint-Truiden) blijkt dat ook bij hen deze cultus in gebruik was.³²

3. Bewaarde relieken van Sint-Ursula en de elfduizend maagden in Limburg

Er zijn nog veel sporen van de cultus van Sint-Ursula en de elfduizend maagden in Limburg terug te vinden. De kerken van Eigenbilzen, Kleine Brogel en Lanaken zijn bijvoorbeeld aan Sint-Ursula gewijd. Daarnaast zijn er nog vaak relieken van deze groep heiligen her en der in de kerken en kloosters aanwezig. Deze gaan van kleine partikels tot volledige beenderen of schedels. Een eerste overzicht uitwerken vraagt om de nodige afbakening. Niet elk reliek(je) kan in deze bijdrage worden opgesomd en toegelicht. Om die reden zijn enkel de belangrijke en meest onderzochte relieken en reliekschatten geselecteerd die een beter beeld geven over het ontstaan van de cultus, de appreciatie, de aanpassingen en de herwaardering doorheen de tijd.

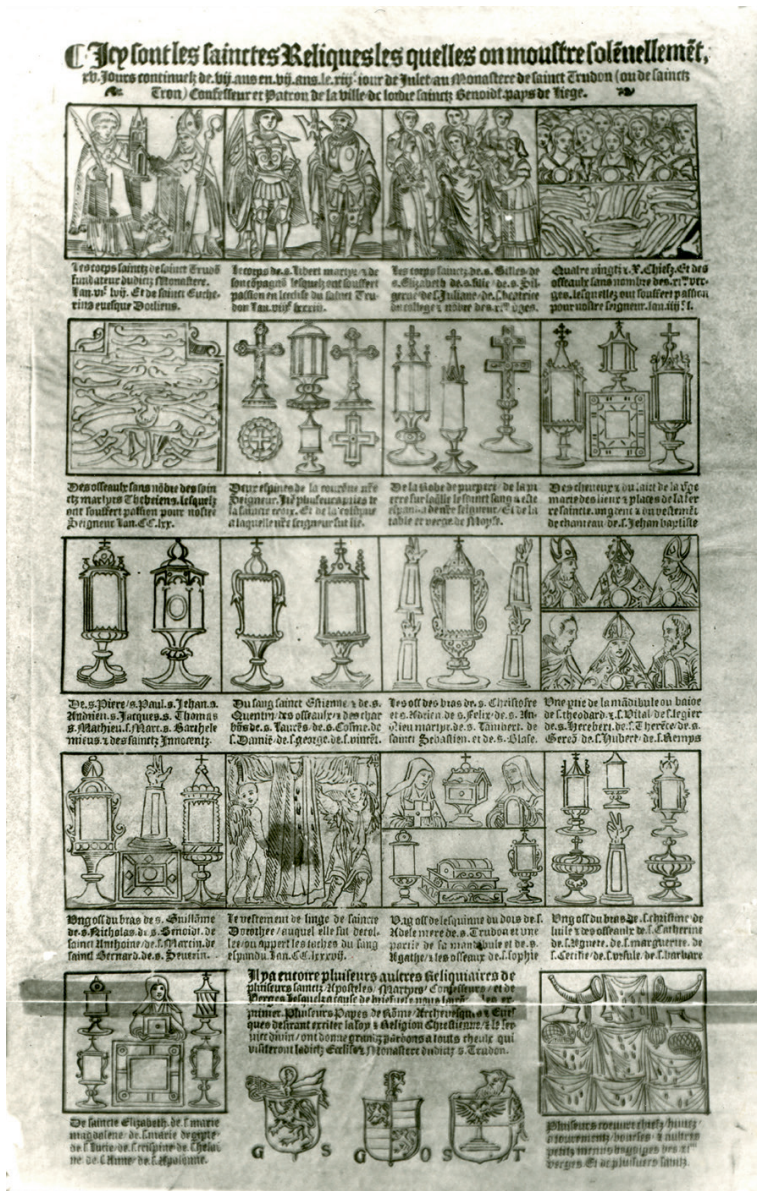
29 Een archiefstuk bevestigt dat de dames in naam van de gravin naar Keulen zijn gegaan: *Acta Sanctorum. Octobris*, dl. 9. Parijs/Rome, 1868, p. 250. De gravin gaf het advies om de relieken naar kerken in het graafschap Vlaanderen te verspreiden. Met zekerheid is een reliek in de abdij van Sint-Martinus in Doornik beland, alsook in Marchiennes, in Anchin, in Saint Getrude, in Le Parc, in Orval, in Val-des-Roses, in Andennes, in Mareuil en in de kerk van Sint-Pieter en Sint-Arné in Douai. McDonnell, *The Beguines and Beghards*, p. 297.

30 George, *À Saint-Trond*, p. 218; P. George, 'Textiel en relieken', in: *Tongeren. Basiliek van O.-L.-Vrouw Geboorte. Textiel van de vroege middeleeuwen tot het Concilie van Trente*. Tongeren, 1988, p. 46-62; C. Vandegheuchte & D. Bouve, *Inventaris roerend patrimonium Onze-Lieve-Vrouw-Geboorte basiliek Tongeren*. Tongeren, 2004, inv. nr. OLV-BE-054, nr. OLV-LI-125-128, nr. OLV-LI-130 en nr. OLV-LI-148-150; Legner, *Kölner Heilige und Heiligtümer*, p. 294-295. De relieken in Sint-Truiden zijn deze van Willem van Ryckel: P. George, 'De reliekenschat van de Benedictijnenabdij van Sint-Truiden', in: *Stof uit de kist. De middeleeuwse textielschat uit de abdij van Sint-Truiden*. Sint-Truiden, 1991, p. 10-38.

31 Hasselt, Rijksarchief, toegangsnummer 1363 (Borgloon Kapittel-archief), nr. 222.

32 *Zepperen. Kapitteldorp, Sint-Genovevakerk en laatgotische muurschilderingen*. Zepperen, 1993, p. 51.

Toningsplakkaat van de Sint-Trudo abdij in Sint-Truiden. Huidige bewaarplaats onbekend. Voorheen, Luik, Universiteitsbibliotheek, Ms. 366, fol. 44. Foto collectie PCCE

3.1 Sint-Truiden met haar abdij en begijnhof

De cultus van Sint-Ursula en de elfduizend maagden in Zuid-Limburg is zonder twijfel in verband te brengen met abt Willem van Ryckel (°1249-†1272) uit de benedictijnerabdij Sint-Trudo. Hij verkreeg een enorme hoeveelheid relieken uit Keulen door zuster Hedwige van Soest uit het klooster van Makkabeeën en met de hulp van een zekere Ermentrude als tussenpersoon.³³ Een zestiende-eeuws handschrift in de Luikse universiteitsbibliotheek, het zogenaamde *Sacrarium* van de abdij van Sint-Truiden, geeft goed weer hoeveel relieken Van Ryckel tussen 1270 en 1272 uit Keulen ontving.³⁴ Dankzij de hulp van zijn nicht,

33 Coens, *Les saints particulièrement honorés*, p. 398-413; Berlière, *Guillaume de Ryckel*; George, *À Saint-Trond*, p. 209-228; George, *Reliques & arts précieux*, p. 78-81.

34 Luik, Universiteitsbibliotheek, Ms. 366; <http://hdl.handle.net/2268.1/7260> (bezoekt op 12-06-2021). Berlière, *Guillaume de Ryckel*; Coens, *Les saints*. In verband met de cultus van Sint-Ursula, zie: George, *De reliekenschat*, p. 32-34; George, *À Saint-Trond*, p. 221-227.

Relieken van de elfduizend maagden teruggevonden op de dekenijzolder van de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Sint-Truiden. Foto vóór de conservatiebehandeling. © KIK-IRPA, Brussel

mystica Elisabeth van Spalbeek (°1247-†1304/16), konden de schedels naar naam en echtheid worden geïdentificeerd.³⁵ Hetzelfde *Sacrarium* geeft aan naar welke kloosters en kerken Van Ryckel ze vervolgens opstuurde. Het gaat vooral om cisterciënzerkloosters, zowel binnen als buiten het bisdom Luik.³⁶

Van Ryckel hield ook een aantal (schedel)reliken bij voor zijn abdij. Een houtgravure geeft de relieken en reliekhouders van de Sint-Trudo abdij weer die tijdens de zevenjaarlijkse toningen in de stad werden rondgedragen. Rechts bovenaan zijn de reliekbusten en beenderen van de elfduizend maagden afgebeeld, die met bijhorende tekst worden geïdentificeerd: “Quatre vingt et X Chiefz et des osseaulx sans nombre des XIm. verges. lesquelles ont souffert passion pour nostre Seigneur. l’an IIIIc.I.”³⁷ Eeuwenlang moeten de relieken deel hebben uitgemaakt van de abdij, tot het klooster aan het einde van de achttiende eeuw werd afgeschaft en de relieken in privéhanden terecht kwamen. Ze verhuisden nadien naar de redemptoristen van Sint-Truiden die ze enige tijd later doorgaven aan de zusters augustinessen. De relieken kwamen enkele decennia terug aan het licht toen ze op de zolder van de dekenij in kartonnen

35 Walter Simons werkt aan een nieuw boek over Elisabeth van Spalbeek waar hij uitgebreid zal op ingaan op de relieken van de elfduizend maagden in de Onze-Lieve-Vrouwekerk van Sint-Truiden en uit de abdij van Herkenrode.

36 George, *À Saint-Trond*, p. 221-224.

37 Andere beschrijvingen betreffende de elfduizend maagden op dit plakkaat, zie: George, *De relieken-schat*, 1991, p. 22. E. Deconinck, ‘Historische gegevens in verband met het textiel uit de abdij van Sint-Truiden’, in: *Stof uit de kist. De middeleeuwse textielschat uit de abdij van Sint-Truiden*. Sint-Truiden, 1991, p. 42.

dozen werden opgemerkt.³⁸ Niet enkel beklede schedels werden aangetroffen, ook haarnetjes en middeleeuwse reliekbeurzen.³⁹ Een conservatiebehandeling en interdisciplinaire studie werden hieraan gewijd om de samenstelling en het gebruik van deze objecten beter te begrijpen.⁴⁰

Uit het grootschalige onderzoek van de reliekenschat blijkt dat de handgeschreven identificatielabels aan de relieken in de veertiende en vijftiende eeuw zijn geschreven en ze mogelijk ter vervanging van oudere labels zijn aangebracht. Dit wijst op een blijvende interesse en behoud van de relieken na de dood van abt Van Ryckel. Met behulp van de radiokoolstofdateringsmethode werden een schedel en het textiel errond geanalyseerd.⁴¹ Hieruit blijkt dat de schedel tussen 440 en 650 na Christus wordt gedateerd (95% waarschijnlijkheid). De schedel werd in meerdere lagen textiel verpakt. De onderste laag is wit linnen, het laboratoriumonderzoek dateert dit ergens tussen 1220 en 1390 na Christus (95% waarschijnlijkheid). Dit is de periode dat abt Willem van Ryckel de relieken uit Keulen ontving. Mogelijk werden de schedels bij aankomst in Sint-Truiden in linnen verpakt. Een volgende laag textiel is tussen 1400 en 1650 na Christus (95% waarschijnlijkheid) aangebracht. Ook een takje/twijgje dat mee in het textiel was gewikkeld, werd aan een onderzoek onderworpen. Dit dateert tussen 1430 en 1630 na Christus (95% waarschijnlijkheid). De gehele studie van de reliekenschat wees uit dat er doorheen de eeuwen nieuwe stukken textiel aan de schedels werden toegevoegd. De weefsels zijn afkomstig uit verschillende West-Europese streken, enkele zijn met zekerheid uit Spanje en Italië.⁴² Dit is te verklaren door het belang van Sint-Truiden als economische centrum in de middeleeuwen. De stad vormde het schakelpunt in de internationale handelswereld met Champagne, Spanje, Lotharingen, Duitsland en Engeland.⁴³

Net buiten de muren van de middeleeuwse stad Sint-Truiden werd in de dertiende eeuw onder impulsen van abt Willem van Ryckel een begijnhof

38 J. Rutten, 'Dankwoord', in: *Stof uit de kist. De middeleeuwse textielschat uit de abdij van Sint-Truiden*. Sint-Truiden, 1991, p. VII.

39 *Stof uit de kist. De middeleeuwse textielschat uit de abdij van Sint-Truiden*. Sint-Truiden, 1991; F. Sorber, 'The St.-Truiden Textiles: Embroidered Net, Tablet woven Borders, Braided and Knotted Trim', in: *Middeleeuws textiel, in het bijzonder in het Euregiogebied Maas-Rijn. Handelingen van het tweede congres*. Sint-Truiden, 1991, p. 51-62.

40 *Stof uit de kist*; K. Housiaux, 'Conservation des tissus médiévaux de Saint-Trond', in: *Middeleeuws textiel, in het bijzonder in het Euregiogebied Maas-Rijn. Handelingen van het tweede congres*. Sint-Truiden, 1991, p. 63-74.

41 M. Van Strydonck e.a., *Relieken. Echt of vals?* Leuven, 2006, p. 69-79; M. Van Strydonck, 'Radiokoolstof dateringen van materialen afkomstig uit de reliekenschat van Sint-Truiden', in: *Stof uit de kist. De middeleeuwse textielschat uit de abdij van Sint-Truiden*. Sint-Truiden, 1991, p. 107; M. Van Strydonck, 'Radiocarbon Dating of Relics and Kindred Artefacts', in: *Middeleeuws textiel, in het bijzonder in het Euregiogebied Maas-Rijn. Handelingen van het tweede congres*. Sint-Truiden, 1991, p. 199.

42 *Stof uit de kist*, p. 139-394.

43 E. Deconinck, 'Historisch en kunsthistorisch onderzoek van de textielschat uit de abdij van Sint-Truiden', in: *Middeleeuws textiel, in het bijzonder in het Euregiogebied Maas-Rijn. Handelingen van het tweede congres*. Sint-Truiden, 1991, p. 40-50 (met bibliografie).

Anonieme schilder, *Sint-Ursula*, einde zestiende eeuw. Sint-Truiden, Begijnhofkerk. © KIK-IRPA, Brussel

Anonieme schilder, *Sint-Odilia*, einde 16de eeuw. Sint-Truiden, Begijnhofkerk. © KIK-IRPA, Brussel

gesticht.⁴⁴ In het interieur van de begijnhofkerk zijn enkele dertiende-eeuwse en een groot aantal zestiende-eeuwse muurschilderingen bewaard. Verschillende vrouwelijke heiligen zijn op de pijlers in het schip afgebeeld, waaronder de heilige Ursula.⁴⁵ Ze houdt een pijl in haar rechterhand, het typische attribuut om deze heilige te herkennen. In haar opengeslagen mantel vinden enkele personen bescherming. In tegenstelling tot de andere schilderingen, die van de vroege zestiende eeuw dateren, zijn de voorstellingen op deze pijler jonger. Ze zijn aan het einde van de zestiende eeuw toegevoegd en zijn waarschijnlijk over bestaande afbeeldingen aangebracht. Een vernieuwing van deze voorstelling en de positie dicht bij het hoofdaltaar geven blijk van een belangrijke appreciatie van de begijnen voor deze heilige. Volgens de kroniek van de Sint-Trudo-abdij moeten er relieken van de elfduizend maagden in 1260 uit Keulen in de abdij

44 H. Van Herck, 'Een gemeenschap van begijnen (13e-18e eeuw)', in: T. Coomans & A. Bergmans (red.), *In zuiverheid leven. Het Sint-Agnesbegijnhof van Sint-Truiden. Het hof, de kerk, de muurschilderingen*. Brussel, 2008 [Relicta monografieën 2], p. 17-19.

45 A. Bergmans, 'De muurschilderingen van de begijnhofkerk: functie, betekenis en context', in: T. Coomans & A. Bergmans (red.), *In zuiverheid leven. Het Sint-Agnesbegijnhof van Sint-Truiden. Het hof, de kerk, de muurschilderingen*. Brussel, 2008 [Relicta monografieën 2], p. 239-240; A. Bergmans, 'The Murals of the Beguinage Church of St Agnes in Sint-Truiden: Function, Meaning and Context' *Antwerp Royal Museum Annual*, 2007, p. 56.

zijn beland en die werden nadien in 1265 aan het begijnhof geschonken.⁴⁶ Op welke manier de begijnen met de relieken omgingen en hoe lang deze verering bij hen in gebruik was, vraagt om verder onderzoek.

Aan dezelfde pijler met de muurschildering van Sint-Ursula is de heilige Odilia van Keulen afgebeeld. Deze dame maakte eveneens deel uit van de groep van de elfduizend maagden. Ze draagt een kroon op het hoofd en heeft een kruisvaandel in haar hand. Ze biedt bescherming in haar geopende mantel aan een aantal vrouwen en mannen, waaronder enkele kruisheren. De heilige Odilia wordt tot op heden door de kruisheren vereerd. Sinds 1600 is ze de patrones van deze orde. Wat het belang van Sint-Odilia voor de begijnen en voor de kruisheren voor het begijnhof is, blijft voorlopig onduidelijk. Het nabijgelegen kruisherenklooster is in Kerniel (Klooster van Colen/Abdij Mariënlof) dat in de vijftiende eeuw door Maria van Colen werd gesticht.⁴⁷ Zij was begijn in Sint-Truiden en mogelijk is het onder haar impulsen dat deze Sint-Odilia meer bekendheid in het begijnhof kreeg. De verering van deze heilige moet in ieder geval in Sint-Truiden meer zijn ingeburgerd dan dat het nu nog duidelijk is. In de Sint-Truidense rederijkerskamer 'De Ockolije' werd in de zestiende eeuw een reeks over de heilige Odilia uitgewerkt door schilder Laurens Heroudt.⁴⁸ Verder is er nog een reliek van Sint-Odilia in de Sint-Salvatorkerk van Sint-Truiden en staat er een negentiende-eeuws beeld in de Onze-Lieve-Vrouwekerk.⁴⁹

Ten slotte zijn in het depot van het Sint-Franciscus museum DE MINDERE nog enkele theca's, een reliekhouder, een reliekarm en een schedelrelik van Sint-Ursula terug te vinden. Deze zijn niet alleen van Sint-Truiden afkomstig, maar zijn ook van andere franciscanenkloosters die inmiddels gesloten zijn.⁵⁰

46 George, *De reliekenschat*, p. 30; T. Coomans, 'De complexe bouwgeschiedenis van de begijnhofkerk', in: T. Coomans & A. Bergmans (red.), *In zuiverheid leven. Het Sint-Agnesbegijnhof van Sint-Truiden. Het hof, de kerk, de muurschilderingen*. Brussel, 2008 [Relicta monografieën 2], p. 160 en bijlage 2.2: "Anno Domini 1260 Willelmus abbas attulit de Colonia plures reliquias, tam de sanctis undecim milibus virginibus quam sanctorum Theoborum et Gereonis."

47 A.F. Marcus, 'Klooster Mariënlof Kolen-Kerniel', *De Tijdspiegel* 27, mei 1972, p. 4-5.

48 M. Peeters, 'Een Sint-Truidens schilder uit de 16de eeuw: Laurens Heroudt, alias Ignoye', in: *Historische bijdragen ter nagedachtenis van G. Heynen*. Sint-Truiden, 1984, p. 243.

49 <http://balat.kikirpa.be>, objectnummer 79236 en 30292; Hasselt, Rijksarchief, *Sint-Truiden Kerkfabriek Melveren*, nr. 18. In het stadhuis van Borgloon zou er een klok zijn die in 1514 is gegoten en is opgedragen aan Sint-Odilia. J. Frère, *Volkskunde in Limburg*. Gent, 1992, p. 206.

50 De relieken zijn afkomstig van het minderbroederklooster van Brussel, Gent en Sint-Truiden, van de clarissen in Sint-Truiden en Lier, van de franciscanessen missionarissen van Maria uit Wuustwezel en van de Ursulinen van Sint-Truiden: Sint-Truiden, Museum DE MINDERE, inv. nr. MVM/CL-LI/R805, nr. MVM/CL-ST/R1186, nr. MVM/FRMM-WW/R1302, nr. MVM/FRMM-WW/R1303, nr. MVM/OFM/R4, nr. MVM/OFM/R327, nr. MVM/OFM/R556, nr. MVM/OFM/R606, nr. MVM/OFM/R791, nr. MVM/OFM/R796, nr. MVM/OFM/R799, nr. MVM/OFM/R1006, nr. MVM/OFM/R1014, nr. MVM/OFM/R1397, nr. MVM/OFM-B/R1073, nr. MVM/OFM-G/R201, nr. MVM/OFM-G/R234, nr. MVM/OFM-ST/R33, nr. MVM/OFM-ST/R770 en nr. MVM/URS-ST/R841.

Schedelrelik van de heilige Predelina, maagd uit de groep van Sint-Ursula en de elfduizend maagden. Reliek afkomstig van het clarissenklooster in Sint-Truiden. Sint-Truiden, Museum DE MINDERE, inv. nr. MVM/CL-ST/R1186. Foto Museum DE MINDERE

3.2 Tongeren, haar eeuwenoude basiliek en het begijnhof

“In de Tongerse schat wemelt het van relieken van de 11.000 Maagden.”⁵¹

Doorheen de eeuwen was de cultus van Sint-Ursula en de elfduizend maagden bijzonder aanwezig in Tongeren. Volkskundige Jules Frère schreef dat in deze stad zo'n honderd jaar geleden hulp aan Sint-Ursula werd gevraagd tegen het bedplassen van kinderen.⁵² Slechts een klein aantal bewaarde relieken bewijzen nog het bestaan van deze belangrijke devotie in Tongeren.

De Onze-Lieve-Vrouwebasiliek heeft in het verleden een belangrijke rol gespeeld voor het bisdom Tongeren-Maastricht-Luik. Al in de middeleeuwen waren vele relieken in de schatkamer samengebracht. De reliekeninventaris van 1435 meldt de aanwezigheid van schedelreliken van de elfduizend maagden in de kerk.⁵³ Bij het lezen van de *Liber Ordinarius* van de Tongerse kerk, een handschrift van 1435-36 met daarin de beschrijvingen rond de ceremonieën in de liturgie, wordt eveneens naar de cultus voor de elfduizend maagden verwezen. Tijdens de feestdag van deze maagden (21 oktober) werden de relieken op het hoofdaltaar uitgesteld.⁵⁴ Dit ordinarius bleef de jaren nadien in gebruik. In 1677 ging echter een deel van de reliekencollectie door een brand in vlammen op. Bij de opmeting van de schade kwam aan het licht dat twee lichamen van de elfduizend maagden waren verloren gegaan.⁵⁵

Verschillende overgeleverde relieken en schedels uit de collectie zijn enkele decennia geleden grondig bestudeerd en aan een conservatiebehandeling onderworpen.⁵⁶ Twee schedelreliken van de maagden werden uitvoerig beschreven.⁵⁷ Bij de ontmanteling van deze schedels zijn verschillende lagen textiel ontdekt. Stilistisch onderzoek wees uit dat ze uit Spanje en Italië kwamen en dateren tussen de twaalfde eeuw en het eerste kwart van de zestiende eeuw.⁵⁸ Het textiel moet doorheen de eeuwen zijn toegevoegd aan de schedel, wat ook gebeurde met de schedels in Sint-Truiden (zie eerder). Bij twee textielfragmenten is het zeker dat ze oorspronkelijk deel uitmaakten

51 Citaat uit: George, *Textiel en relieken*, p. 56.

52 J. Frère, *Limburgsche volkskunde*. Hasselt, 1928, p. 98; A. Ver Elst, *Folkloristische tijdspiegel voor België*. Brussel, z.d., p. 269.

53 “Item alia plura capita de XI m. virginum.” Zie: J. Paquay, *Aperçu historique sur le trésor de l'église Notre-Dame à Tongres*. Tongeren, 1904, p. 55.

54 “Paratur altare cum capitibus et reliquiis sanctorum virginum et martyrum.” Zie: George, *Textiel en relieken*, p. 57-58; A.-M. Scheepers, *Tussen brand en revolutie. De collegiale kerk en het kapittel van Onze-Lieve-Vrouw te Tongeren. 1677-1797*, dl. 2. Tongeren, 2009, p. 542.

55 De “Specificatio SS. Reliquiarum deperditarum”, een lijst van verloren relieken, is opgetekend in 1682 nadat de herstellingswerken achter de rug waren en de collectie aan relieken werd geëvalueerd. Paquay, *Aperçu historique sur le trésor*, p. 41-44; Scheepers, *Tussen brand en revolutie*, p. 514-515.

56 C. Ceulemans, E. Deconinck en J. Helsen, *Tongeren. Basiliek van O.-L.-Vrouw Geboorte. 1. Textiel van de vroege middeleeuwen tot het Concilie van Trente*. Leuven, 1988. Voor de relieken van de elfduizend maagden in de basiliek: George, *Textiel en relieken*, p. 56-58, p. 62; Vandegehuchte & Bouve, *Inventaris roerend patrimonium*, p. 70, p. 268-270, p. 280-281; Legner, *Kölner Heilige und Heiligtümer*, p. 294-295.

57 C. Ceulemans, E. Deconinck en J. Helsen, *Tongeren. Basiliek van O.-L.-Vrouw Geboorte*, cat. nr. 21 en 22; Scheepers, *Tussen brand en revolutie*, p. 538.

58 Ceulemans, Deconinck en Helsen, *Tongeren. Basiliek van O.-L.-Vrouw Geboorte*, p. 155-168.

Schedelrelik 1 van de Elfduizend maagden in de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek van Tongeren.

Foto vóór de ontmanteling in 1987. © KIK-IRPA, Brussel

Schedelrelik 2 van de Elfduizend maagden in de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek van Tongeren.

Foto vóór de ontmanteling in 1987. © KIK-IRPA, Brussel

van een liturgisch gewaad.⁵⁹ Ze zijn in het verleden verknipt geweest en apart gebruikt om de schedels te decoreren.

Net als bij de Sint-Trudo abdij in Sint-Truiden is er voor Tongeren een houtgravure bewaard die de relieken in het kader van de zevenjaarlijkse reliektoningen uitbeeldt. Ook hier zijn relieken van Sint-Ursula en de elfduizend maagden vermeld, waaronder de reliekbusten van Pinosa en Oliva.⁶⁰ De reliekbusten van Pinosa, Oliva, Philadelphia en de elfduizend maagden zijn opgesteld in de vaste collectie van het basiliekmuseum Teseum.⁶¹ De basiliek bezit verder nog een aantal objecten die naar de cultus van Sint-Ursula wijzen. Er zijn drie dertiende-eeuwse reliekbeurzen bewaard met een identificatielabel

59 Ceulemans, Deconinck en Helsen, *Tongeren. Basiliek van O.-L.-Vrouw Geboorte*, p. 159.

60 Houtgravure bevindt zich in de British Museum in Londen. Zie George, *Textiel en relieken*, afb. 2; Scheepers, *Tussen brand en revolutie*, p. 517. Twee andere gravuren, in een minder goede toestand, zijn terug te vinden in het stadsarchief van Tongeren. Met dank aan archivaris Steven Vandewal om dit te signaleren.

61 P. De Rynck, *Tongeren. De basiliek en het Teseum. Archeologische site/ Kerk/ Schatkamer/ Processies*. Gent, 2016, p. 57 en 62-63; J. Paquay, 'Aperçu historique sur la ville de Tongres et l'église Notre-Dame à Tongres', *Bulletin de la Société Scientifique et Littéraire de Limbourg* 29, 1911, p. 185-186. Zie ook: <http://balat.kikirpa.be>, objectnummer 38627, 38629, 38632 en 38638.

Apostelenretabel, afkomstig van het Sint-Catharinabegijnhof van Tongeren. Brussel, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, inv. nr. 2957. © KIK-IRPA, Brussel

(*schedula*) in een modern handschrift. Ze geven aan dat er ooit relieken van de elfduizend maagden in de beurzen zaten.⁶² Een vierde reliekkeurs heeft een achttiende-eeuwse *schedula* die meldt dat de ingesloten relieken aan de heilige Ursula worden toegeschreven.⁶³ Verder is er het reliekschrijn van

62 Ceulemans, Deconinck en Helsens, *Tongeren. Basiliek van O.-L.-Vrouw Geboorte*, inv. nr. 28, nr. 33 en nr. 37.

63 Ceulemans, Deconinck en Helsens, *Tongeren. Basiliek van O.-L.-Vrouw Geboorte*, inv. nr. 34; <http://balat.kikirpa.be>, objectnummer 43380.

Sint-Maternus dat vroeger het reliekschrijn van de elfduizend maagden werd genoemd⁶⁴, is er een zestiende-eeuwse reliekarm van Sint-Ursula⁶⁵, zijn vier reliekhouders uit de zeventiende/achttiende eeuw bewaard met reliekfragmenten van de elfduizend maagden⁶⁶ en is er ten slotte een veertiende-eeuwse ostensorium⁶⁷ met een reliek van de heilige Ursula.⁶⁸ De tonings- of Kroningsfeesten van Tongeren blijven in gebruik en zijn als immaterieel erfgoed erkend. Tot op heden worden de relieken om de zeven jaar aan het publiek getoond en in processie door de stad gedragen.

Verderop in de stad ligt het begijnhof. De Sint-Ursulastraat herinnert aan een actieve cultus voor de heilige, alsook de Sint-Ursulakapel op dezelfde site. De kapel werd in 1294 ingewijd en maakte deel uit van de aanpalende infirmerie die instond voor de opvang van armen en zieken binnen het begijnhof.⁶⁹ In 1738 werd de aanwezigheid van een grote hoeveelheid relieken van de elfduizend maagden in de begijnhofkerk opgetekend.⁷⁰ In het monumentale middeleeuwse retabel (Apostelenretabel) dat in het koor van de kerk stond, waren twintig schedelreliken van de maagden opgeborgen.⁷¹ Onderaan het centrale register is een nis voorzien waarin verschillende schedels werden uitgesteld.⁷² Het retabelstuk met twee zijluiken werd tijdens belangrijke liturgische momenten geopend. De bijhorende zijluiken zijn echter verdwenen alsook verschillende schedels die er werden tentoongesteld. Van de vele relieken van de maagden die de begijnen in het bezit hadden, is slechts enkel een reliekhouder van de veertiende eeuw bewaard die de cultus vertegenwoordigt. Ze zit vervat in een ostensorium samen met relieken van andere heiligen.⁷³

Op de bovenverdieping van het Tongerse begijnhofmuseum Beghina is een zestiende-eeuws reliekschrijn aanwezig dat uit dezelfde begijnhofkerk

64 Paquay, *Aperçu historique sur la ville*, p. 190-191.

65 <http://balat.kikirpa.be>, objectnummer 38711.

66 Inv. nr. OLV-LI-150 en OLV-LI-152. Scheepers, *Tussen brand en revolutie*, p. 536; <http://balat.kikirpa.be>, objectnummer 38715 en 38716.

67 Paquay, *Aperçu historique sur la ville*, p. 171-172; <http://balat.kikirpa.be>, objectnummer 15520.

68 Paquay vond in het verleden twee schedels van de elfduizend maagden terug in de achttiende-eeuwse beurzen van de kerk. Scheepers, *Tussen brand en revolutie*, p. 541.

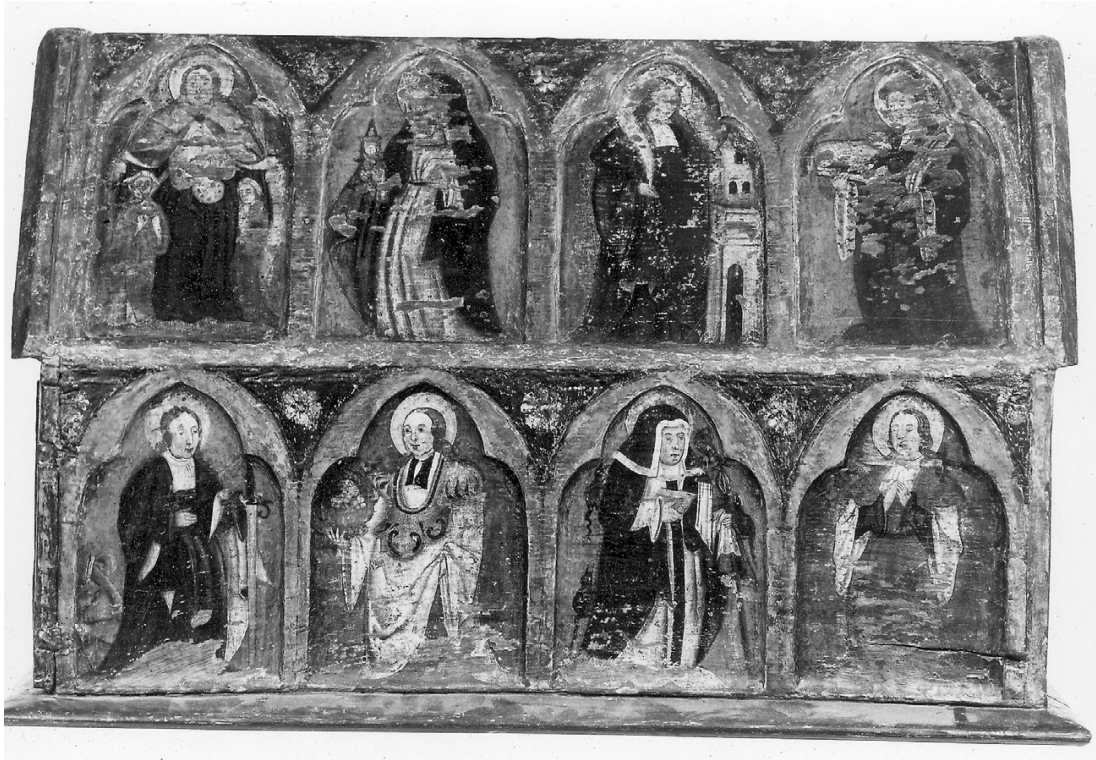
69 M. De Winter, J. Helsen en P. Severijns, *Het Sint-Catharinabegijnhof van Tongeren*. Hasselt, 2001, p. 76; J. Helsen, *Heiligen- en reliekenverering in het Tongere Sint-Catharinabegijnhof*. Tongeren, 2001, p. 8-9. Een schotel, afkomstig van de infirmerie en met de voorstelling van Sint-Ursula, is bewaard en heeft als opschrift: "Santa Ursula pro nobis 1644." Zie: C. Ceulemans & J. Helsen, *Het kunstpatrimonium van het O.C.M.W.-Tongeren*. Tongeren, 1991, cat. nr. 188.

70 C. Thys, 'Histoire du béguinage de Tongres', *Bulletin de la société scientifique et littéraire du Limbourg* 15, 1881, p. 103-106, p. 648-655.

71 In 1738 werden twintig schedelreliken in het retabel geteld. Thys, *Histoire du béguinage*, p. 104, p. 651.

72 G. Derveaux-Van Ussel, 'Het apostelenretabel uit de voormalige begijnhofkerk van Tongeren', *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis* 40/42, 1968-1970, p. 137-199; *Laat-gotische beeldsnij kunst uit Limburg en grensland*. Hasselt, 1990, inventaris III. 65, III. 66 en III. 152; A. Huysmans, *Beeldhouwkunst van de Zuidelijke Nederlanden en het Prinsbisdom Luik. 15de en 16de eeuw*. Brussel, 1999, p. 60; De Winter, Helsen en Severijns, *Het Sint-Catharinabegijnhof*, p. 111-113. Een gelijkaardige opdeling met schedels moet ook in de privékapel van abt Willem van Ryckel in Sint-Truiden hebben bestaan. George, *De reliekenschat*, p. 34.

73 Ceulemans & Helsen, *Het kunstpatrimonium*, inv. nr. 66; <http://balat.kikirpa.be>, objectnummer 8491.

Anonieme schilder, *Reliekschrijn van verschillende heiligen*, 16de eeuw. Tongeren, Museum Beghina.
© KIK-IRPA, Brussel

afkomstig is. Het is een houten beschilderde kist met daarop voorstellingen van verschillende (lokaal vereerde) heiligen, waaronder Sint-Ursula.⁷⁴ Het schrijn werd in 2010 geopend, de inhoud bestudeerd en het kreeg vervolgens in het stadsarchief een nieuwe, permanente plaats. Onlangs is een conservatiebehandeling van deze relieken uitgevoerd en is een verdere studie van deze relieken nodig om ze beter in tijd en gebruik in Tongeren te kunnen begrijpen.⁷⁵

3.3 Reliekschat van Herkenrode

“Het betreft de grootste reliekenschat van deze aard in België.”⁷⁶

Het bekendste voorbeeld voor de cultus in Limburg moet de schedelreliken van Herkenrode zijn. Ze werden door abt Willem van Ryckel uit Sint-Truiden in de dertiende eeuw verkregen. Dankzij de hulp van zijn nicht, mystica Elisabeth

74 Ceulemans & Helsen, *Het kunstpatrimonium*, cat. nr. 79; Helsen, *Heiligen- en reliekenverering*, p. 17-18, p. 35-37; De Winter, Helsen en Severijns, *Het Sint-Catharinabegijnhof*, p. 102-105; J. Houtackers, ‘Het Sint-Catharinaschrijn uit de begijnhofkerk van Tongeren (1525-1550). Object – iconografie – context – materiële cultuur’, *De Bulletin. Verzameling van opstellen Over Tongeren en omgeving*, 2013, p. 83-142.

75 F. Sorber en J. Vandermeersch, *De ontsluiting van de textielschatten uit de Sint-Catharinakerk van het Tongerse begijnhof: materiële en technische beschrijving, conditierapport en verantwoorde opberging* (ongepubliceerd dossier, 2018-2019).

76 Citaat uit: G. Venner, ‘De verering van relieken en heiligen in de Munsterkerk’, in: H. van der Bruggen, E. Caris, L. Wolters (red.), *De Munsterabdij van Roermond*. Roermond, 2020, p. 171.

van Spalbeek, konden de schedelreliëken per naam en van hun echtheid worden geïdentificeerd. Elisabeth zou zelf ook reliëken hebben ontvangen. Mogelijk eindigde ze haar leven in de cisterciënzerinnenabdij van Herkenrode. Dit gegeven en de link tussen Spalbeek en Herkenrode vormen de potentiële schakel tussen de reliëken die via Sint-Truiden in de Lage Landen belandden, en hun opname in de collectie van de abdij van Herkenrode. Doorheen de eeuwen is niet veel over deze reliëkenschat geschreven. In een inventaris worden enkele fragmenten die op het Sint-Ursula-altaar in de abdijkerk stonden kort opgesomd.⁷⁷ Na de opheffing van de abdij door de Franse overheid in de jaren 1797 werden de reliëken in kisten gestopt, waarna ze eerst in het dorp en vervolgens in de kerk van Kermt in veiligheid werden gebracht. Toen bleek dat de monialen niet naar Herkenrode zouden terugkeren, werden de reliëken met de toestemming van de overlevende zusters vanaf 1826 definitief aan de kerk van Kermt overgedragen.⁷⁸ Na overleg met het bisdom Luik stelde pastoor J.-A. Waltrain de reliëken in twee kasten in de kerk tentoon. Het is nadien Joseph de Borchgrave d'Altena die de reliëken opmerkte bij een bezoek aan de kerk: "L'église de Kermt possède d'autres reliques, accumulées dans deux vitrines et entourées de tissus, qui devraient être l'objet d'une étude approfondie. Il y a ici des motifs rares."⁷⁹ In een recenter verleden, toen de congregatie van de Kanunnikessen van het Heilig Graf introk in de gebouwen van de voormalige abdij van Herkenrode, werd de inhoud van de houten vitrinekasten naar het abdissenhuis vlak bij de aloude abdij overgebracht. In 1992 werden ze voor het eerst door het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium ter plaatse bestudeerd.⁸⁰ De collectie bestaat uit 115 objecten van 'echte' schedelreliëken, tonvormige schedelreliëken, beenreliëken, miniatuurantependia, medaillons, miniatuurschedels en -busten, paneelreliëken, reliëkenpakketten, een bloementuil en een klein reliëkschrijn.⁸¹ Vijftien jaar na de eerste inventarisatie vond een conservatiebehandeling plaats.⁸² Toen de rapporten en de foto's van 1992 werden vergeleken met de reliëken, werd duidelijk dat sommige schedelreliëken op die korte tijd niet meer hetzelfde uitzicht hadden, dat

77 F. Sorber, F. Van Cleven en S. Van Eenhooge, *Schedelreliëken van Herkenrode*. Hasselt, 2010, p. 9; P. George e.a., 'Een abdij en haar reliëken: de historische context', in: F. Van Cleven, J. Reyniers en A. Ervynck (red.), *Met maagdelijke blik. De schedelreliëken van Herkenrode doorgelicht*. Brussel, 2019 [Scientia Artis 17], p. 27-28.

78 <http://balat.kikirpa.be>, objectnummer 63096.

79 J. de Borchgrave d'Altena, 'Notes pour servir à l'étude des œuvres d'art du Limbourg. Ière partie', *Bulletin de la Société royale de Liège* 43, 1963, p. 131. Zie ook: <http://balat.kikirpa.be>, objectnummer 26561.

80 C. Ceulemans, D. De Jonghe en V. Vereecken, 'Textielvondsten in Limburg', *M&L. Tijdschrift voor Monumenten en Landschappen* 13:2, 1994, p. 26-34. In 1992 monteerde Jean-Luc Elias (KIK) een kleine documentaire over de toenmalige inventarisatie en studie van de reliëken. Deze filmopname is ontsloten op het YouTube kanaal van het KIK met als titel: 'Textielvondsten uit de abdij van Herkenrode'.

81 F. Van Cleven, S. Van Eenhooge en F. Sorber, 'De samenstelling van de reliëkenschat', in: F. Van Cleven, J. Reyniers en A. Ervynck (red.), *Met maagdelijke blik. De schedelreliëken van Herkenrode doorgelicht*. Brussel, 2019 [Scientia Artis 17], p. 37-63.

82 F. Van Cleven, 'Tot op het bot: onderzoek van de reliëkenschat van de abdij van Herkenrode', *Science Connection. Magazine van het Federale Wetenschapsbeleid* 23, 2008, p. 26-28.

Reliekenschat van Herkenrode in het restauratieatelier van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium.
© KIK-IRPA, Brussel

Geklimatiseerde vitrinekast met daarin de schedelreliken van Herkenrode. Hasselt, Sint-Quintinskathedraal.
© KIK-IRPA, Brussel

sommige onderdelen ontbraken en dat één reliekfragment was verdwenen. Het gaat om een miniatuurantependium dat tot op heden niet is teruggevonden.⁸³ Tegenwoordig is deze reliekenschat terug te vinden in een geklimatiseerde kast in het koor van de Sint-Quintinskathedraal in Hasselt.⁸⁴

Aan een groot aantal relieken hangen *schedulae* die de mannelijke en vrouwelijke heiligen identificeren. De analyse van het handschrift geeft aan dat ze in twee perioden zijn geschreven, enerzijds in de dertiende eeuw en anderzijds in de achttiende eeuw, een periode waarin de relieken werden geherwaardeerd.⁸⁵ Fysisch-antropologisch onderzoek van de beenderen wijst uit dat ze voornamelijk een menselijke oorsprong hebben.⁸⁶ De schedelfragmenten zijn meestal van volwassen personen en verschillende beenderen kunnen aan een vrouwelijk geslacht worden toegeschreven. Er is een schedel die met zekerheid van een man is en een tweede die van een kind is. Slechts in één geval is een botfragment van een dier ontdekt dat aan het miniatuurantependium nr. 37 is vastgenaaid. De radiokoolstofdateringsmethode van enkele schedelreliken wijzen op een herkomst uit de Romeinse periode, tussen 47 voor Christus en 428 na Christus.⁸⁷ De eerste laag wit linnen om de schedels dateert tussen 1260 en 1400 (95,4% waarschijnlijkheid).⁸⁸ Net als bij de relieken in Sint-Truiden moet de eerste laag dateren uit dezelfde periode dat abt Willem van Ryckel de vele relieken heeft ontvangen.

De cisterciënzerzusters van de abdij van Herkenrode hebben na hun ontvangst van relieken verschillende verfraaiingen aan de schedels toegevoegd. Materiaaltechnisch en stilistisch onderzoek tonen aan dat deze verfraaiingen tussen de dertiende en achttiende eeuw dateren. “De weefsels gebruikt als verpakking van de Herkenroodse relieken zijn vaak gerecycleerd. Soms zijn er zelfs fragmenten van burgerlijke kostuums in de omhulling van de relieken verwerkt. Dit gebeurde vooral in de achttiende eeuw, maar ook enkel oudere mutsen hadden mogelijk een profane oorsprong.”⁸⁹ In sommige gevallen zijn

83 F. Van Cleven & S. Van Eenhooge, ‘Conservatiebehandeling van de reliekenschat’, in: F. Van Cleven, J. Reyniers en A. Ervynck (red.), *Met maagdelijke blik. De schedelreliken van Herkenrode doorgelicht*. Brussel, 2019 [Scientia Artis 17], p. 210-211. Van Cleven, Van Eenhooge en Sorber, *De samenstelling van de reliekenschat*, p. 62.

84 Van Cleven & Van Eenhooge, *Conservatiebehandeling van de reliekenschat*, p. 219-222; Sorber, Van Cleven, Van Eenhooge, *Schedelreliken van Herkenrode*, p. 36-38.

85 P. George, ‘De schedulae: etiketten met een verhaal’, in: F. Van Cleven, J. Reyniers en A. Ervynck (red.), *Met maagdelijke blik. De schedelreliken van Herkenrode doorgelicht*. Brussel, 2019 [Scientia Artis 17], p. 68-72.

86 M. Vandenbruaene e.a., ‘De menselijke resten en hun datering’, in: F. Van Cleven, J. Reyniers en A. Ervynck (red.), *Met maagdelijke blik. De schedelreliken van Herkenrode doorgelicht*. Brussel, 2019 [Scientia Artis 17], p. 75-81.

87 Vandenbruaene e.a., *De menselijke resten en hun datering*, p. 81-87.

88 M. Van Strydonck & M. Boudin, ‘Dateringsonderzoek van de weefsels’, in: F. Van Cleven, J. Reyniers en A. Ervynck (red.), *Met maagdelijke blik. De schedelreliken van Herkenrode doorgelicht*. Brussel, 2019 [Scientia Artis 17], p. 169 en 175-176.

89 Citaat uit: F. Sorber, ‘De weefsels’, in: F. Van Cleven, J. Reyniers en A. Ervynck (red.), *Met maagdelijke blik. De schedelreliken van Herkenrode doorgelicht*. Brussel, 2019 [Scientia Artis 17], p. 95.

tot vijf lagen textiel rond de schedels waar te nemen.⁹⁰ De schedels zijn versierd met kronen, bloemen, parels, kralen, metalen versieringen, (sier)papier en perkament.⁹¹ De herkomst van de stoffen zijn divers: Spanje, Italië, China en Centraal-Azië.⁹²

3.4 Schedelreliëken in Kerniel

Tot voor kort werd Abdij Mariënlof in Kerniel door cisterciënzerzusters bewoond. Zij hadden een grote collectie aan reliëken, waaronder het reliekschrijn van Sint-Odilia, maagd uit de groep van de elfduizend maagden.⁹³ Verder hadden zij twee reliekhouders met kleine fragmenten van verschillende heiligen, zoals ook van de heilige Ursula en Odilia.⁹⁴ Op de kerkzolder bewaarden de zusters een schedel in een versierde doos. Ze kon toegeschreven worden aan Sint-Ursula dankzij een papiertje onder de schedel: “Ici sont les têtes des Stes Maryrs. Ste Ursule et un des ces Compagnes ces dittes relicques ont êtès depuis longtems en veneration a l’abbayè de Wauthier Braine maison des religieuses de l’orde de Citeau, en Brabant entre Hal et la ville de Nivelles les autenticités des dittes rélicques sont egarèes pendant la revolution l’an 1795.”⁹⁵ De schedel is afkomstig van de abdij van Woutersbrakel, de abdij waaruit

90 Sorber, Van Cleven en Van Eenhooge, *Schedelreliëken van Herkenrode*, p. 5-12; Sorber, *De weefsels*, p. 95-117; F. Sorber, ‘De decoratieve elementen’, in: F. Van Cleven, J. Reyniers en A. Ervynck (red.), *Met maagdelijke blik. De schedelreliëken van Herkenrode doorgelicht*. Brussel, 2019 [Scientia Artis 17], p. 119-152; M. Van Strydonck & M. Boudin, ‘Dateringsonderzoek van de weefsels’, in: F. Van Cleven, J. Reyniers en A. Ervynck (red.), *Met maagdelijke blik. De schedelreliëken van Herkenrode doorgelicht*. Brussel, 2019 [Scientia Artis 17], p. 169-177.

91 F. Sorber, ‘De decoratieve elementen’, in: F. Van Cleven, J. Reyniers en A. Ervynck (red.), *Met maagdelijke blik. De schedelreliëken van Herkenrode doorgelicht*. Brussel, 2019 [Scientia Artis 17], p. 140-151; G. Wisse en P. Stirnemann, ‘Perkament en papier’, in: F. Van Cleven, J. Reyniers en A. Ervynck (red.), *Met maagdelijke blik. De schedelreliëken van Herkenrode doorgelicht*. Brussel, 2019 [Scientia Artis 17], p. 155-166.

92 Sorber, *De weefsels*, p. 95-117.

93 De collectie aan reliëken is deels in het kader van de grote inventarisatie van de gehele roerende collectie in 2016 opgelijst. S. Anseeuw, *Inventaris: Collectie van de abdij Mariënlof te Colen-Kerniel, Borgloon van Abdij Colen* (onuitgegeven inventarislijst CRKC, 2016), inv. nr. 1 (Stoel Lutgardis), 117 (onbekende heilige), 136 (Odiliaschrijn), 156 (Bernardus van Clairvaux), 157 (Maria en Jozef), 158 (Christina de Wonderbare), 159 (heilige Margaretha-Maria Alacoque), 160 (Gerardus Majella en Margaretha-Maria Alacoque), 161 (Johannes Berchmans), 162 (diverse heiligen), 163 (diverse heiligen), 165 (Felicitas en Agnes), 166 (niet nader genoemd reliëk), 167 (Benedictus), 168 (diverse heiligen waaronder Dymrna), 169 (diverse heiligen waaronder Barbara), 170 (diverse heiligen waaronder Petrus), 171 (steen Benedictus), 173 (diverse heiligen waaronder het Heilig Kruis), 174 (reliëk van een heilige), 175 (serie reliëken), 179 (Jozef), 180 (diverse heiligen waaronder Carolus Borromeus), 181 (diverse heiligen waaronder Juliana van Cornillon en Lutgardis van Tongeren), 182 (agnus Dei), 183 (diverse heiligen waaronder Idesbald), 184 (Theodorus en Maria), 196 (diverse heiligen), 207 (niet-geïdentificeerd reliëk in zilveren kruis), 218 (doos vol reliëken), 336 (schedel Ursula in doos), 544 (diverse heiligen), 555 (diverse heiligen).

94 Anseeuw, *Inventaris*, inv. nr. 173 (reliëkhouder met diverse heiligen waaronder Sint-Ursula) en 180 (reliëkhouder met diverse heiligen waaronder Sint-Odilia en Sint-Ursula).

95 Anseeuw, *Inventaris*, inv. nr. 336; C. Princen & K. Houbey, ‘Heiligen en hun reliëken’, in: *Ritualia Lossensia. Rituelen en reliëken in Loon*. Borgloon, 2016 [Loonse Schriften 4], p. 34-35.

Schedelrelik van Sint-Ursula. Huidige bewaarplaats onbekend. Voorheen Kerniel, Abdij Mariënlof.
Foto Katrien Houbey

zuster Maximilienne in de negentiende eeuw naar Kerniel trok om een nieuwe cisterciënzergemeenschap op te richten.⁹⁶ Op het papiertje bij de schedel wordt aangegeven dat er oorspronkelijk twee schedels waren. Van Lieshout meldde dat hij in 1935 er twee in de abdij zag.⁹⁷ Deze tweede schedel is mogelijk nadien in stukken gebroken en gebruikt om een besloten hofje te versieren.⁹⁸

Op een boogscheut van de abdij staat de Sint-Pantaleonkerk van Kerniel. Tijdens een onderzoek naar het Maria-altaar in deze kerk in 2014 werd bij toeval een schedel in het draaitabernakel teruggevonden. Hij was erg stoffig en was bij de kerkfabriek niet eerder gekend. De *schedula* aan de schedel geeft volgende identificatie op: “een van de hoofde van de xi dui[s]e[n]d

96 Marcus, *Klooster Mariënlof*, p. 14-19.

97 H. Van Lieshout, ‘Lutgardis-herinneringen in ’t klooster Kolen III’, *Gudrun. Orgaan van den Vlaamschen Landsbond voor Roomsche Katholieke vrouwen & meisjes*, 1935-1936, p. 6 en 12.

98 De abdij had twee besloten hofjes in bezit. Ze verkeerden bij een recente inventarisatie in zeer slechte toestand. Anseeuw, *Inventaris*, inv. nr. 339. De slechte toestand werd nadien eveneens door Katrien Houbey en Jeroen Reyniers waargenomen tijdens een bezoek in 2016.

Schedelrelik teruggevonden in het Maria-altaar. Kerniel, Sint-Pantaleonkerk. Foto Jeroen Reyniers

heilighe maeghden.” De schedel heeft vervolgens een conservatiebehandeling ondergaan en er is een wetenschappelijke studie uitgevoerd.⁹⁹ Met behulp van de radiokoolstofdateringsmethode zijn de verschillende lagen textiel over de schedel gedateerd. Het rode damast en het witte linnen wijzen uit dat ze in dezelfde periode om de schedel zijn aangebracht, namelijk ergens tussen ca. 1450 en ca. 1640.¹⁰⁰ Dit is bijzonder laat in vergelijking met de eerder onderzochte schedelreliken in Sint-Truiden, Tongeren en Hasselt. De datering van het rode zijdefluweel is verschillend van het rode damast en witte linnen. Het is jonger en dateert van ca. 1680 tot ca. 1930. Zowel het witte linnen, het rode damast als het rode zijdefluweel moeten oorspronkelijk tijdens dezelfde periode om de schedel zijn aangebracht. Het is niet ondenkbaar dat het fluweel aan de schedelrelik ook eerst van diezelfde periode dateerde, maar dat het doorheen de tijd versleten of beschadigd was geraakt en door een nieuwe werd vervangen.

Buiten de cultus voor Sint-Odilia heeft de Sint-Pantaleonkerk echter geen cultus voor Sint-Ursula en de elfduizend maagden gekend.¹⁰¹ De weefsels om het schedelrelik lijken zeer sterk op deze van een andere schedelrelik in de nabijgelegen Sint-Odulphuskerk van Borgloon (zie verder). Het wetenschappelijke onderzoek naar deze reliënschat van Borgloon heeft

99 Brussel, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, dossier 2015.12754; <http://balat.kikirpa.be>, objectnummer 11031392.

100 M. Boudin, *Radiocarbon dating report: Relics Church Saint Odulphus Borgloon and Church Saint Pantaleon Kerniel* (onuitgegeven onderzoeksrapport KIK-IRPA, 2017, nr. 2L35 2014.12315).

101 Over de cultus van Sint-Odilia in deze kerk, zie: Frère, *Limburgsche volkskunde*, p. 70; Frère, *Volkskunde in Limburg*, p. 206; In de sacristie wordt nog een monstrans bewaard met een relik van Sint-Odilia.

verbanden met de schedel in Kerniel kunnen aantonen.¹⁰² De schedel moet ooit van het schrijn in Borgloon hebben uitmaakt tot zeker in 1935, het jaar dat Henri Van Lieshout de inhoud van het schrijn inventariseerde. Wanneer en waarom de schedel nadien naar Kerniel verhuisde blijft voorlopig onduidelijk.

3.5 De Sint-Odulphuskerk van Borgloon: twee bijzondere reliekschrijnen

In de Borgloonse Sint-Odulphuskerk wordt een reliekschrijn bewaard, gevuld met allerlei beenderen, middeleeuws textiel en twee schedelreliken. De enige bestaande beschrijving van de inhoud dateert van 1935.¹⁰³ Tegenwoordig ontbreken daar een middeleeuws reliekschrijn, een middeleeuwse tekst op perkament en een derde schedelrelik. De derde schedel kan in de Sint-Pantaleonkerk van Kerniel worden gevonden (zie eerder). Het textiel rond de schedel in Kerniel lijkt sterk op dat van één schedel in het Borgloonse reliekschrijn. Het materiaaltechnische onderzoek van beide schedels heeft duidelijke verbanden in datering van het textiel en de verven aangetoond.¹⁰⁴ De schedel van Borgloon dateert van 990 tot 1160 (95,4% waarschijnlijkheid). Het witte linnen errond is jonger dan de schedel en moet ergens tussen 1490 en 1670 zijn aangemaakt (95,4% waarschijnlijkheid). De datering van het textiel over het witte linnen is van dezelfde periode: 1480-1650 (95,4% waarschijnlijkheid).

Reliekschrijn met beenderen en middeleeuws textiel. Borgloon, Sint-Odulphuskerk. Foto Jeroen Reyniers

102 J. Reyniers e.a., 'Een schedelrelik uit de groep van de heilige Ursula en de elfduizend maagden in de Sint-Pantaleonkerk van Kerniel: context en materiaal-technische studies', *Bulletin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium* 36, 2019-2020, p. 39-55.

103 H. Van Lieshout 'Rond het reliekschrijn van Sint Odilia', *Verzamelde Opstellen. Geschied- en Oudheidkundige Kring van Hasselt* 11:1, 1935, p. 83-86.

104 Reyniers e.a., *Een schedelrelik*, p. 45-48.

Volgens Van Lieshout zou het schrijn met inhoud afkomstig zijn van het kruisherenklooster van Hoei. Het zou echter logischer zijn dat de relieken altijd aan de Sint-Odulphuskerk in Borgloon hebben toebehoord. De tekst op het verdwenen perkament dat Van Lieshout zag, geeft enige houvast over de gehele collectie relieken in de kist: “Reliquiae. Sancti Amoris Confessoris, Storum Mauritii et Sociorum, Sancti Victoris et sociarum Stae Ursulae.” De collectie in het reliekschrijn kan aan verschillende heiligen toegeschreven worden. Het belang van deze heiligen voor de Borgloonse kerk kan dankzij enkele bronnen worden aangetoond.¹⁰⁵ Er zijn vanaf de middeleeuwen verschillende altaren in deze kerk gekend. Toch komt er in het kapittel van Loon tussen ca. 1027 en 1500 geen altaar van (Sint-Ursula en) de elfduizend maagden voor.¹⁰⁶ Ze moet waarschijnlijk later zijn gesticht. Een eerste beschrijving over een viering van de elfduizend maagden is in het antifonarium van Borgloon opgetekend, daterende van het einde van de dertiende/begin veertiende eeuw: “XII. Undecim Millium Virginum.”¹⁰⁷ De vermelding van een viering duikt nadien op in 1526: “SS. XI millium virginum.”¹⁰⁸ Het Rijksarchief van Hasselt bewaart nog een kasboek van het altaar van de elfduizend maagden voor de periode 1655 tot 1796.¹⁰⁹ In 1788 wordt een beneficie aan deze heilige dames in de Borgloonse kerk toegekend.¹¹⁰ Mogelijk hebben relieken altijd bij dat altaar behoord. De altaren in het schip van de kerk bestaan niet meer. Mogelijk zijn bij de stopzetting de verschillende relieken samengebracht in een reliekschrijn en zijn ze vervolgens naar de sacristie gebracht.

Er is weinig duidelijkheid welke beenderen aan welke heiligen specifiek in het schrijn mogen worden toegeschreven. De schedelrelik in Kerniel geeft een mogelijk aanknopingspunt. Aan de schedel hangt een *schedula* waar de toeschrijving aan een maagd van Sint-Ursula is aangegeven. Het blijft verder onduidelijk welke relieken nog aan deze maagden groep mogen worden toebehoren. Het is niet uitgesloten dat de twee schedels van dezelfde cultus zijn.

Sinds december 2020 is een nieuw reliekschrijn in de Sint-Odulphuskerk aanwezig. Het gaat om het schrijn van de heilige Odilia dat dateert van 1292 en dat voorheen in Abdij Mariënlof in Kerniel stond opgesteld. Het reliekschrijn

105 Een viering voor Sint-Victor wordt in het einde dertiende-/begin veertiende-eeuwse antifonarium van Borgloon aangegeven: J. Daris, ‘Calendrier de l’église collégiale de Looz du XIIIe siècle’, in: *Notices historiques sur les églises du diocèse de Liège*, dl. 12. Luik, 1885, p. 238. De heilige Amor komt in een missaal, gedrukt in Parijs, van 1513 voor. Ibidem, *Calendrier*, p. 240. Een viering in de lijst van de Borgloonse kerk voor 1526 geeft eveneens de viering aan van Sint-Mauritius en metgezellen. Ibidem, *Histoire de la bonne ville*, dl. 2, p. 66 en 67.

106 Geraadpleegd werk: N. Bernaerts, *Het Loonse Sint-Odulphuskapittel. Ca. 1027- ca. 1500* (Licentiaatsverhandeling, KU Leuven, 1968).

107 Daris, *Calendrier*, p. 238; J. Daris, ‘La liturgie dans l’ancien diocèse de Liège’, in *Notices historiques sur les églises du diocèse de Liège*, dl. 15. Luik, 1894, p. 19.

108 Ibidem, *Histoire de la bonne ville*, dl. 2, p. 66-67.

109 Hasselt, Rijksarchief, toegangsnummer 1363 (Borgloon Kapittel-archief), nr. 222: Inkomsten van het altaar der elfduizend Maagden, 1655-1796.

110 “Bénéfices, fondés dans le même Eglise, à différentes Collations (...) Jean-Jos. Donnay, des onze mille Vierges.” In: *Tableau ecclésiastique de la ville et du diocèse de Liège pour l’an 1788*. Luik, 1788, p. 119.

Anonieme schilder, *Reliekschrijn van Sint-Odilia*, 1292. Borgloon, Sint-Odulphuskerk. © KIK-IRPA, Brussel

is een bijzonder fragiel stuk en is het oudst gedateerde kunstwerk op paneel van de Benelux. Het schrijn kan dankzij een middeleeuws document met het jaartal 1292 in verband worden gebracht. Sinds 2013 is het opgenomen op de Topstukkenlijst van de Vlaamse Overheid, omdat het schrijn een bijzondere waarde op kunsthistorisch en artistiek vlak heeft en voor de toekomst moet bewaard en beschermd blijven. Bij de sluiting van Abdij Mariënlof is het schrijn geschonken aan het bisdom Hasselt. Zij gaven het op hun beurt voor langdurige bruikleen aan de Sint-Odulphuskerk.¹¹¹

Het schrijn was oorspronkelijk voor de orde van het Heilig Kruis in Hoei vervaardigd. Deze orde ontstond aan het begin van de dertiende eeuw en bouwde hun moederklooster in Hoei.¹¹² De kruisheren begonnen aan het einde van de dertiende eeuw een nieuwe cultus voor één van de elfduizend maagden, genaamd Sint-Odilia. Deze maagd was volgens de legende in 1287 verschenen aan broeder Johannes de Eppa in Parijs.¹¹³ Zij gaf hem de opdracht om naar

111 Het schrijn was tijdelijk tentoongesteld in Parcum in Heverlee. De tentoonstelling met als titel ‘Tot op het bot. Het verhaal van een Vlaams topstuk’ vond plaats van 22 augustus tot 18 oktober 2020. L. Verschuren e.a., ‘Topstukken uit Abdij Mariënlof maken tussenstop in PARCUM’, *PARCUM magazine*, augustus 2020, p. 3-7.

112 R. Janssen, *Oord van helder licht. 800 jaar Orde van het Heilig Kruis 1210-2010*. Sint-Agatha/Cuijck, 2010, p. 25-45. In de dertiende eeuw was een devotie voor de heilige Ursula en de elfduizend maagden in de nabijgelegen Onze-Lieve-Vrouwekerk van Hoei gekend. M. Coens, ‘Les saints vénérés à Huy d’après un psautier récenement rapatrié et le martyrologe de la collégiale’, *Annalecta Bollandiana* 75, 1958, p. 316-335; George, *À Saint-Trond*, p. 217.

113 Johannes de Eppa was een ervaren vinder van relieken van de elfduizend maagden. Hij was in 1286 een eerste maal in Keulen om de beenderen van Christina, Basilia en Imma op te graven. J. Banelius, *Petit discours de la translation du corps de madame S. Odile, vierge et martyre, & patronesse des frères croisiers*. Luik, 1616, z.p.; R. Janssen & P. Winkelmolen, *Repertorium Canonorum Regularium Ordinis Sanctae Crucis 1248-1840*. Maaseik, 2002, p. 1210.

Keulen te reizen en haar lichaam op te graven vlak bij de Sint-Gereonkerk. Johannes bracht haar skelet over naar het kruisherenklooster van Hoei. Vijf jaar later werden de relieken in een beschilderde Luikse kist gestopt. Elk paneel van het schrijn is beschilderd en toont verschillende scènes uit het leven van de heilige, waaronder haar aankomst met Sint-Ursula en de andere maagden in Rome en de moordscène in Keulen. De relieken moeten vele pelgrims en ooglijders – Sint-Odilia stond immers bekend voor de genezing van oogziekten – hebben aangetrokken, waardoor er met de giften op korte tijd een nieuwe kerk kon worden gebouwd.¹¹⁴ Vele jaren werd Sint-Odilia op dezelfde dag als Sint-Ursula en de elfduizend maagden (21 oktober) gevierd. Het is in 1439 dat kruisheer Petrus van Amsterdam een sermoen uitbrengt waarbij hij de heilige Odilia meer op de voorgrond plaatst.¹¹⁵ Verder geeft hij het belang van de relieken van Sint-Odilia voor de kruisheren aan, die hij identificeert als waardevoller dan goud en juwelen.¹¹⁶ Sint-Odilia's feestdag werd nadien naar 18 juli verschoven en in 1600 werd ze de patrones van de kruisherenorde. In 1616 publiceerde Banelius een lijst met alle mirakels die voorheen bij de Odiliarelieken hadden plaatsgevonden.¹¹⁷

Het uitbreken van de Franse Revolutie betekende het einde van de kloosters. Het kruisherenklooster in Hoei werd afgebroken en net daarvoor werd het reliekschrijn door kruisheer Lambertus Hayweghen naar zijn geboortestad Borgloon overgebracht. Aan het begin van de twintigste eeuw schonk hij het aan de Sint-Panteleonkerk van Kerniel waar al langer een devotie voor Sint-Odilia bestond. Omwille van de slechte bewaring van het schrijn werd het nadien aan de zusters van de nabijgelegen Abdij Mariënlof geschonken die het tentoonstelden tot de sluiting van de abdij in juli 2020.

De heilige Odilia kende een opmerkelijke devotie in het prinsbisdom Luik.¹¹⁸ Vaak worden de plekken waar een cultus bestond gekoppeld aan een nabijgelegen kruisherenklooster die de cultus voor deze heilige promootte. In Limburg moet een cultus hebben bestaan in de Salvator Mundikerk van Melveren, in Geetbets, in Godsheide, in Kleine-Brogel, in Beverlo, in Abdij Mariënlof en in de Sint-Pantaleonkerk van Kerniel.¹¹⁹

114 Op 12 april 1322 werd de nieuwe kerk ingehuldigd door bisschop Herman van Keulen (1315-†1332).

J. Banelius, *Gloriosi corporis S. Odiliae Virginis et Martyris ... Translatio*. Keulen, 1621, p. 102.

115 A. Van Asseldonk, 'De Odilia-preek van 1439 te Hoei', *Clairlieu. Tijdschrift gewijd aan de geschiedenis der kruisheren* 17, 1959, p. 26-52.

116 "Felicem ecclesiam dixerim que tali thesauro locupletatur, que omni auro preciosior, gemmis preclarior merito iudicatur." Luik, Grand Séminaire, 6M7, Sermo de translacione virginis Odilie, 1439, fol. 97r.

117 Banelius, *Petit discours de la translation*, z.p.

118 Y. Moreau, 'Le culte de sainte Odile en Wallonie, particulièrement à Liège', *Enquêtes du Musée de la Vie wallonne* 14, 1975, p. 45-73; Y. Bastin, *Le culte populaire en province de Liège. Inventaire H-W*. Brussel, 2001, p. 295-300.

119 Frère, *Volkskunde*, p. 206; Ver Elst, *Folkloristische tijdspiegel*, p. 199; L. Schrijvers, *Godsheide 1849-1989*. Godsheide, 1988, p. 28-29.

Onderzoek naar de inhoud van het Sint-Odiliaschrijn in maart 2016. © KIK-IRPA, Brussel

De inhoud van het oude reliekschrijn is in 2016 onderzocht.¹²⁰ Deze bestond uit documenten, textiel uit de zeventiende eeuw en verschillende beenderen. Vijfentachtig botten werden door een fysisch-anthropologe geïdentificeerd. Het osteologisch onderzoek toonde aan dat beenderen van verschillende personen en geslachten in het schrijn voorkomen. Het bijkomende radiokoolstofdateringsonderzoek heeft uitgewezen dat de bestudeerde relieken een datering tussen 120 tot 540 aangeven. De bijkomende studie van de stabiele isotopen heeft een groot verschil in waarden kunnen aantonen, wat wijst in de richting van een grote diversiteit tussen de verschillende beenderen. Een homogene groep, familiale band, personen van eenzelfde sociale stand of personen die in dezelfde gemeenschap leefden, lijkt uitgesloten te zijn. De verschillende onderzoeken tezamen wijzen uit dat vijf individuen of meer kunnen worden geïdentificeerd.

Tot slot worden in de Sint-Odulphuskerk nog twee reliekhouders met botfragmenten van Sint-Odilia bewaard. Eén ervan is een klein metalen reliekhouders van de twintigste eeuw met daarin enkele relieken van Sint-Odilia en haar twee zussen Sint-Ida en Sint-Imma. In de archiefstukken, die in het schrijn verborgen zitten, is gedocumenteerd dat de beenderen door Lambertus Hayweghen aan de Sint-Odulphuskerk zijn geschonken en in 1897 op hun echtheid zijn onderzocht.¹²¹ Verder is er een kleine theca terug te vinden met daarin een tand die aan de Heilige Odilia wordt toegeschreven.¹²²

120 J. Reyniers e.a., 'The Relics of Saint Odilia in Abbey Mariënlof (Kerniel, Belgium)', in: M. Van Strydonck, J. Reyniers en F. Van Cleven (red.), *Relics @ the Lab. An Analytical Approach to the Study of Relics*. Leuven, 2018 [Interdisciplinary Studies in Ancient Culture and Religion 20], p. 155-203.

121 Van Lieshout, *Rond het reliekschrijn van Sint Odilia*, p. 81-82, p. 142-147; B. Geukens, *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen. Provincie Limburg. Kanton Borgloon*. Brussel, 1977, p. 20.

122 Ibidem, *Rond het reliekschrijn*, p. 83; Ibidem, *Fotorepertorium*, p. 19-20.

Tandreliet van Sint-Odilia. Borgloon, Sint-Odulphuskerk. Foto Katrien Houbey

3.6 Reliekschrijn van Sint-Odilia bij de kruisheren in Maaseik

In het Kruisherenklooster van Maaseik vindt jaarlijks in de week van 18 juli een viering plaats ter ere van hun patrones Sint-Odilia. Gelovigen mogen naar voren komen om de oogzegening met een relik van Sint-Odilia te ontvangen.¹²³ In datzelfde klooster is een reliekschrijn van hun patrones bewaard dat een twintigste-eeuwse kopie is van het reliekschrijn in Borgloon. Het schrijn is afkomstig van het kruisherenklooster van Diest dat in 2013 dicht ging. In 1949 kregen de kruisheren van Diest verschillende beenderen van Sint-Odilia uit het middeleeuwse reliekschrijn.¹²⁴ Toen later de toren van het Diestse kruisherenklooster werd aangepast en verstevigd, kwam er de mogelijkheid om enkele planken te recupereren. Het was broeder Laurentius De Klerk die de oude planken gebruikte om de kopie te vervaardigen.¹²⁵ Koos Van der Horst junior (°1900-†1964) nam de opdracht op zich om de kist te beschilderen. De constructie werd vervolgens over de vitrine met relieken geplaatst.¹²⁶

Onder het beschilderde houten deksel van het schrijn worden negen beenderen in een glazen stolp bewaard. Het gaat om een linkerrib, een rechterdijbeen¹²⁷, een rechterscheenbeen, een rechterrib, een linker knieschijf, een halswervel, een rechtersleutelbeen, een rechterschouderblad, een schachtfragment en distaal uiteinde van een linker kuitbeen. Deze beenderen zijn in 2014 aan een studie onderworpen.¹²⁸ Het osteologisch rapport levert een

123 Over de aanwezigheid van Sint-Odilia relieken in dit klooster, zie: J. Reyniers en J. Moeglein, 'Relics of Saint Odilia Worldwide', *Clairlieu. Tijdschrift gewijd aan de geschiedenis der kruisheren*, 2021 [in druk].

124 A. Ramaekers, '[Translatie van de relieken naar Diest]', *Clairlieu. Tijdschrift gewijd aan de geschiedenis der kruisheren*, 7:2, 1949, p. 110.

125 Ibidem, 'De kerktoren te Diest afgebroken', *Clairlieu. Tijdschrift gewijd aan de geschiedenis der kruisheren*, 3:1-2, 1945, p. 57-58.

126 M. Colson, 'Sinte Odilia-Herinneringen te Kerniel', *De Tijdspiegel* 6, 1951, p. 38; L. van der Horst & N. van Beusekom, *Koos van der Horst jr., Een Middeleeuwer in de twintigste eeuw*. Poppel, 2018, p. 151-161.

127 Op één zijde verschijnt het Romeinse cijfer: "*XXVIII*" in een middeleeuws schrift.

128 Brussel, Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium, dossier 2013.11929.

Koos Van der Horst junior, *Reliekschrijn van Sint-Odilia*, 1951. Maaseik, Kruissherenklooster. © KIK-IRPA, Brussel

aantal conclusies over de relieken op. Met uitzondering van het sleutelbeen is het duidelijk dat de beenderen van een volwassen persoon zijn. Vervolgens geeft de morfologie aan dat er niet van één maar van (minstens) twee verschillende lichamen beenderen in de kist liggen. Het sleutelbeen wordt toegeschreven aan een jonge persoon tussen 18 en 25 jaar, terwijl de beenderen met osteoartrose eerder wijzen in de richting van een lichaam van oudere leeftijd.¹²⁹ Een bijkomende radiokoolstofdatering bepaalt dat de relieken tussen minimaal 80 en maximaal 400 na Christus zijn te dateren. Het sleutelbeen (nr. 7) dat eerder is aangeduid als het bot van een jong individu, kan met 95,4% zekerheid tussen 40 voor Christus en 130 na Christus worden gedateerd. In vergelijking met de andere acht beenderen en omwille van zijn datering is het dus uitgesloten dat dit been tot hetzelfde individu toebehoort.

Het onderzoek naar de stabiele isotopen, die in vergelijking met de koolstof-14 niet door de tijd wijzigen, brengt aanvullende gegevens naar voor. Uit die studie blijkt dat de linkerrib (nr. 1) en het rechterdijbeen (nr. 2) zeer waarschijnlijk van dezelfde persoon afkomstig zijn. Verder bepaalt de waarde van het rechterscheenbeen (nr. 3) dat het sterk verschilt van de andere beenderen. Het kan onmogelijk van één en dezelfde dame zijn.

Het laboratoriumonderzoek bevestigt het oordeel van het fysisch-anthropologisch onderzoek dat het sleutelbeen (nr. 7) afwijkt van de andere relieken in het schrijn. Bovendien wijst datzelfde onderzoek uit dat het scheenbeen (nr. 3) niet van dezelfde persoon kan zijn als het sleutelbeen, noch de andere beenderen. Daaruit kan geconcludeerd worden dat er minstens drie personen in het Sint-Odiliaschrijn in Maaseik moeten aanwezig zijn.

129 K. Quintelier, *Studie van de menselijke resten uit het schrijn van de Heilige Odilia (Maaseik)* (onuitgegeven onderzoeksrapport, 2014), p. 9-10.

Inhoud van het Sint-Odiliaschrijn. Maaseik, Kruissherenklooster. Foto Jeroen Reyniers

4. Eindbeschouwing

Deze bijdrage had tot doel een eerste stand van zaken op te maken van de bewaarde en goed gedocumenteerde relieken en reliekschatten van Sint-Ursula en de elfduizend maagden in Belgisch Limburg. Het materiaal om de cultus toe te lichten is bijzonder rijk. De aangehaalde relieken in Sint-Truiden, Tongeren, Hasselt, Kerniel, Borgloon en Maaseik staan in verband met een cultus die al in de middeleeuwen was ontstaan en doorheen de eeuwen een blijvende appreciatie kende. De aangehaalde voorbeelden bevinden zich voornamelijk in Haspengouw en rondom de stad Sint-Truiden. De dertiende-eeuwse abt Willem van Ryckel van de Sint-Trudo abdij is meermaals als promotor van de cultus aangehaald. Eeuwen nadien zijn de relieken met nieuwe textielfragmenten versierd. Oude (rijkelijke) stukken textiel werden gerecupereerd en aan de relieken toegevoegd. Door de aanraking aan de relieken kregen ze een heilige status en zijn ze om die reden niet meer van de schedels afgehaald.¹³⁰ De kunsthistorische en materiaaltechnische analyses geven duidelijk aan dat ze van heinde en ver afkomstig zijn. Ze vertellen ook meer over gebruik en de handelsnetwerken die er toen bestonden om zulke stukken stoffen te bekomen.¹³¹

130 In de literatuur worden deze objecten als relieken van de derde graad of rang beschreven. De eerste rang zijn de relieken van de heilige zelf. De relieken in de tweede rang zijn de objecten die iets te maken hebben met de heilige tijdens zijn of haar leven, zoals een gedragen kleed, een ring of persoonlijke stoel. De relieken in de derde rang zijn objecten die niets met het levensverhaal van de heilige te maken hebben, maar wel iets heiligs dragen door de aanraking aan de eerste- of tweederangs reliek.

131 Er bestond bijvoorbeeld commercieel verkeer tussen Lotharingen en Spanje in de 10e eeuw. De wegen die gevolgd werden door kooplui en pelgrims waren diegene tussen de Maasvallei, Bourgondië en de Rhône-vallei in de richting van Barcelona en de Pyreneeën naar Santiago de Compostella. Dit laatste traject werd regelmatig gebruikt door pelgrims. J.-L. Charles, *La ville de Saint-Trond au Moyen Age*. Parijs, 1965; J.-L. Charles, 'De middeleeuwse handelsbetrekkingen van Sint-Truiden', in: *Album Dr. M. Bussels*. Hasselt, 1967, p. 213-264; A. Joris, 'Espagne et Lotharingie auteur l'an mil. Aux origine des franchises urbaines?', *Le Moyen Age. Revue d'Histoire et de Philologie* 94:1, 1988, p. 5-19.

Deze reliekenschat van Sint-Ursula en elfduizend maagden zijn (cultuur)historisch waardevol en geven goed weer hoezeer ze werden gewaardeerd, werden aangepast naar eigentijdse smaken en dus zo werden behouden. Het laatste woord is nog niet over deze cultus geschreven. De vereringen die bijvoorbeeld in de vele kloosters en kerken in Limburg voorkomen, konden in dit betoog niet allemaal worden besproken. Daarnaast zijn er vast nog vele ongekende relieken en reliekenschaten op stoffige kerkzolders die wachten om te worden herontdekt en die om de nodige studie vragen. De schedel in Kerniel is hiervan alvast een bewijs. Ook de recente vondst van een grote reliekenschat in de Munsterkerk van Roermond zal in de toekomst nieuwe inzichten opleveren.¹³² Er zal nieuwe (materiaaltechnische) informatie ter beschikking zijn om gelijkenissen en verschillen met de relieken in Belgisch Limburg aan te tonen. De nabijheid van Keulen ten opzichte van de vindplaatsen, lijkt geen toeval. Het was in deze stad dat de maagden zouden gestorven zijn en er in 1106 duizenden beenderen werden gevonden die aan de elfduizend maagden werden toegeschreven.

De huidige landsgrenzen van België, Nederland en Duitsland bemoeilijken het voorlopig om in de euregio Maas-Rijn grondig onderzoek te voeren, verbanden op te sporen en duurzame samenwerkingen op poten te zetten. Toch zal dit de volgende stap van het reliekenonderzoek voor deze cultus moeten zijn. Naast de verschillende publicaties die er al voorhanden zijn, is het de online inventaris van de schedelreliken van Herkenrode die het de onderzoekers alvast makkelijker maakt om verbanden met andere fragmenten textiel uit de reliekenschat op te sporen.¹³³ In de toekomst zullen deze studies meer en meer online ontsloten worden en kan een globaal verhaal over de cultus van Sint-Ursula en de elfduizend maagden worden opgemaakt. Een verhaal dat vast en zeker wordt vervolgd.

132 R. Dücker & E. Verheggen, 'De reliekenschat uit de Munsterkerk van Roermond; een eerste verkenning', *De Maasgouw* 121:2, 2002, p. 39-52; E. Caris, 'Nòg een reliekenschat in de Munsterkerk van Roermond', *De Maasgouw* 130:2, 2011, p. 60-64; E. Caris, 'De reliekenschat in de Munsterkerk van Roermond aan het licht gebracht', *De Maasgouw* 133:1, 2014, p. 27-29; Venner, *De verering van relieken en heiligen*, p. 171, 178-180; A. Stauffer, 'Ein ausserordentlicher Reliquienfund und seine Geschichte', in: H. van der Bruggen, E. Caris, L. Wolters (red.), *De Munsterabdij van Roermond*. Roermond, 2020, p. 222-237.

133 <http://balat.kikirpa.be/herkenrode/index.html> (bezoekt op 12-06-2021). Zie ook: F. Van Cleven, 'The relic treasure of Herkenrode, an online database', in: M. Van Strydonck, J. Reyniers en F. Van Cleven (red.), *Relics @ the lab. an Analytical Approach to the Study of Relics*, Leuven, 2018 [Interdisciplinary Studies in Ancient Culture and Religion 20], p. 205-212; F. Van Cleven en S. Van Eenhooge, 'Online inventaris', in: F. Van Cleven, J. Reyniers en A. Eryvynck (red.), *Met maagdelijke blik. De schedelreliken van Herkenrode doorgelicht*. Brussel, 2019 [Scientia Artis 17], p. 225-226.

ABSTRACT

Saint Ursula was a king's daughter (4th/5th century) who was murdered together with several virgins in Cologne. Possibly due to an interpretation error of the legend the cult changed to 'Saint Ursula and the eleven thousand virgins' in the ninth century. This legend received renewed attention thanks to the discovery of the pseudo-relics in 1106 in Cologne. An enormous export of these bones on a large scale was a logical consequence.

The above article presents a status quaestionis of the relics and relic treasures of these virgins preserved in the Belgian province of Limburg. The focus lays on the bones, which have been subject to extensive material-technical studies in recent years. These relics can be found in Sint-Truiden, Tongeren, Hasselt, Kerniel, Borgloon and Maaseik. They are related to a cult that was already established in the Middle Ages and continued to be valued over the centuries. The researched cult objects can mostly be found around Sint-Truiden. Willem van Ryckel (1249-1272), abbot of the Saint Trudo Abbey, was a great promoter of the cult. Material-technical analysis proves that all relic treasures contain ancient human bones. Exceptionally, animal bone material is also found. Over the centuries, the relics were decorated with many textile fragments. Pieces of old (rich) textiles were repurposed and added to the relics. Because the textiles touched the relics, they acquired a sacred status themselves, so they could no longer be removed from the skulls or bones. The art-historical and material-technical analyses clearly indicate that they came from far and wide. This gives evidence to the then existing trade networks.

The many layers of cloth added over centuries show how much the relics of Saint Ursula and the Elven Thousand Virgins were appreciated. This attests to the historical value of the relics.

PERSONALIA

Charles M.A. Caspers (1953),
wetenschappelijk medewerker Titus
Brandsma Instituut.
charles.caspers@gmail.com

Hans Geybels (1971), docent theo-
logie aan de Katholieke Universiteit
Leuven.
hans.geybels@kuleuven.be

Jeroen Reyniers (1989), weten-
schappelijk medewerker bij het
Koninklijk Instituut voor het *Kunst-
patrimonium* en free-lance onderzoeker
bij *Erfgoed! - Kunsthistorische studies*.
jreyniers@gmail.com

Mark Van Strydonck (1951), hoofd
van het radiokoolstofdateringslabo-
ratorium op rust, KIK-IRPA (Kon.
Instituut voor het Kunstpatrimo-
nium).
marbolleke@telenet.be

Evelyne M.F. Verheggen (1960),
erfgoeddeskundige en cultuurhistori-
ca voor religieus erfgoed.
everheggen@kpnmail.nl

Inleiding

Hans Geybels, Wat rest van heiligheid. Relieken in de Nederlanden 201

Wetenschappelijke artikels

Jeroen Reyniers, Relieken en reliekschatten van Sint-Ursula en de elfduizend maagden in Belgisch Limburg 207

Charles M.A. Caspers, Het gebeente van Liduina van Schiedam (1380-1433) 243

Evelyne Verheggen, Religieuze kunst als verzet en troost in de Tachtigjarige Oorlog. Een portret van de Utrechtse patriciërsfamilie Van Haefen 261

Hans Geybels, De reliekfabriek. Massaverspreiding van relieken in de 19e en de 20e eeuw 315

Essay

Marc Van Strydonck, Gedateerde heiligen: 30 jaar ¹⁴C-onderzoek op relieken en aanverwante objecten, een overzicht 339

Besprekingen

* Alfons K.L. Thijs, *Komt pelgrims, komt hier. Devotioneel drukwerk voor bedevaartplaatsen in Vlaanderen en Brabant (1500-1850)* (Evelyne M.F. Verheggen) 357

* Damien Labadie, *L'invention du protomartyr Étienne. Sainteté, pouvoir et controverse dans l'Antiquité (Ier-VIe s.)* (Hans Geybels) 361

* Tine Van Osselaer (red.), *The Devotion and Promotion of Stigmatics in Europe, c. 1800-1950. Between Saints and Celebrities* (Hans Geybels) 363

* Mark Van Strydonck, Jeroen Reyniers en Fanny Van Cleven, *Relics @ the Lab. An Analytical Approach to the Study of Relics* (Hans Geybels) 366

Personalia

368

